

• SADELEŐTİRME

Kitâbü'l-Mantık fî Tertîbi Akîse*

Kilisli Abdullah Efendi**

Sadeleştiren: Yrd. Doç. Dr. Halil İMAMOĞLUGİL***

* Bu "Kitâbü'l-Mantık fî Tertîb-i Akîse", Mantık Sanatında Meşhur Kilisli Abdullah Efendi'nindir. Allah ona rahmet etsin. (Hayatını mantık tedaratına adanmış olan Abdullah Efendi, *Tasavvurât, Tasdikât, İsbâğüci ve Fenâri* üzerine hâşiyeler yazmış, "Zübdetü'l-Hâşiyeti'l-Cedîde" adlı eserinde kıyas teorisini işlemiştir. Onun matbu olan bu eserleri çeşitli kütüphanelerde bulunmakta ve mantıkçılar arasında bilinmektedir. Müstakil olarak kıyas konularını ele aldığı "Kitâbü'l-Mantık fî Tertîb-i Akîse" adlı yazma eseri ise mantıkçılar arasında tanınmamaktadır. Biz onun bu eserini bugünkü yazı ve dile çevirerek ilim ve kültür dünyasına bir katkıda bulunmak istedik. Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olan bu eser Milli Kütüphane İbn Sînâ salonu Yz. A. 4074 numarada kayıtlıdır. Eser, gerek yazıldığı dönemin dili, gerekse muhtevası itibarıyla ağır sayılırdı. Bu nedenle, eserde geçen eski kelime, terim ve kavramları çevirirken, bazen doğrudan doğruya, bazen de parantez içinde oldukları gibi zikrettik. Dilimizde karşılığı bulunan kelimeleri Türkçeleriyle, henüz karşılığı olmayan terimleri de aynen kullandık. Anlamı kolaylaştırmak ve metin üzerindeki eksiklikleri gidermek için yapılan ilaveleri köşeli parantez içerisinde verdik. Bazı ilave ve açıklamaları da dipnotta ifade ettik. Sayfa numaralarını ise köşeli parantez içinde gösterdik.)

** Abdullah Efendi h.1241/m.1825 senesinde (o gün) Halep Vilayetine bağlı bir kasaba olan Kilis'te doğmuştur. Künyesi "Abdullah b. Abdurrahman el-Kilîsî el-Hanefî"dir. Tahsilini babası Abdurrahman Efendi'den tamamlayarak h.1261/m.1845'de icâzetnâme almış, sülûkünü ise Nakşibendî şeyhlerinden Mevlana Muhammed Can hazretlerinin halîfesi Baytarzâde Hacı Abdullah Şah Sermesti Veli Efendi'den tamamlamıştır. Daha sonra dedelerinin müderrislik yaptığı Kesik Minare Medresesi'nde ders okutmaya başlamıştır. Bursalı Mehmet Tahir'in verdiği bilgiye göre, Abdullah Efendi h.1272/m.1854'de İstanbul'a gelerek Sultan Abdülmecid Han'a Tasdikât Hâşiyesi'ni takdim etmiş, 100 lira ihşâna nâil olmuştur. Bahsedilen bu hâşiyeye Padişahın isteğiyle Matbaa-i Amire'de bastırılmıştır. Bundan üç yıl kadar sonra h.1275/m.1857'de vilayet vasıtasıyla Tasavvurât Hâşiyesi'ni takdim etmiş, hayatı boyunca 150 kuruş maaşla taltif olunmuştur. h.1303/m.1885'de vefat eden mantıkçımız, pederinin yanına defnedilmiştir. (Bkz. Halil İmamogluğil, "Kilisli Abdullah Efendi'nin Kıyas Anlayışı", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999)

*** Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Felsefe Bölümü, e-posta: himamogluğil@ybu.edu.tr

Atıf / ©- Abdullah Efendi, Kilisli. (2012). Kitâbü'l-Mantık fî Tertîbi Akîse, sadeleştiren: H. İmamoğlu, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11 (2), 269-319.

Özet- Bu çalışmada Tanzimat döneminde yaşamış ve mantık ilmine ait eserler vermiş olan Kilisli Abdullah Efendi'nin (m.1825-1885) kıyas konuları üzerine Osmanlı Türkçesi ile yazmış olduğu "Kitâbu'l-Mantık fî Tertîbi Akîse" adlı eserini sadeleştirerek günümüz Türkçe'sine aktarmaya çalıştık. Yazma olan eser Milli Kütüphane İbn Sînâ salonu Yz. A. 4074 numarada kayıtlıdır ve üzerine sayfa numaraları verilmiştir. 53 sayfadan oluşan eserin 44 sayfası kıyas konularına, 8 sayfası ise âdâb bahsine aittir. Eserin son sayfası ise kavramlar arası ilişkiyi anlatan bir ilavedir.

Anahtar sözcükler- Kilisli Abdullah Efendi, Kitâbu'l-Mantık fî Tertîbi Akîse, Mantık, Kıyas, Şekiller, Modlar.

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla!

Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'adır. Salât ve selam Hz. Muhammed'le onun bütün ailesi üzerine olsun.¹

[Kıyasın Tanımı]:

"Kıyas"; içinde orta terim (mükerrer cüz) bulunan iki öncüle (mukaddimeye) denir. Öncül lafzının birkaç ma'nâsı var ise de; burada "kıyasın bir parçası (cüz'ü)" kılınan ma'nâsına demek olmak üzere, küçük önerme (suğra) ve büyük önerme (kübra) yahut şartlı ve seçmeli öncül (mukaddime-i şartiyye ve istisnâiyye) demektir. Öncül, önermeden daha geneldir. Zira küçük ve büyük önerme, bir tek önerme olur ise, "Zeyd âlimdir", "Zeyd fazîletlidir" gibi, [buna] "*mukaddime ismi*" ve "*kaziyye ismi*" denilir. Fakat birkaç önermeyi ihtiva eder ise, [bunlara] öncül denilip önerme denmez. (meselâ),

¹ Mantık, ilimlerin ve fenlerin hizmetçisidir. Şüphe ve zan karanlıklarını ortadan kaldırır. O, söz ve hakikatin kaynağı, ifadenin maksadı ve incelemesidir. Onun [mantık] hakkında şöyle denilmiştir; "Kim mantığı bilmezse ilmine güvenilmez". [Bu söz Gazâlî'ye aittir. Bkz. Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, C. II, s. 1862. Sadeleştiren.]

- Ben lütfkâr bir İlahım,
- Sen şerefli bir peygambersin,
- Ümmetin ise zayıf bir toplumdur,
- O halde, bir zayıf [toplum] ve bir şerefli [peygamber] nasıl helâk olur, gibi.

İnsanlar arasında, iki önerme olursa ise, çifte küçük önermeli; daha çok olursa [duruma göre] üç, dört küçük önermeli denilir. Fakat [bu kullanım tarzı] tartışmalıdır. Zira bir kıyasta [sadece] bir küçük önerme ve bir büyük önerme bulunur.

Görünüşte “Ben lütfkâr bir İlahım, ilh...” gibi çok sayıda görünen, “ben, sen ve [senin] ümmetin, lütfkâr bir ilah [1] şerefli bir peygamber ve zayıf bir toplum” [biri önerme] hükmünde olup [aslında] bir tekdirler.²

Her bir mürekkebin maddi parçaları ve orta terimi (sûrî bir cüz'ü) bulunması gerekir, kıyas da mürekkebe olduğundan [onun] bütün parçalarının bilinmesi gerekmektedir.

Kıyasın *maddi parçaları (cüzleri)*; iki öncül ve orta terimin tekrarından ibarettir. Yani bir şeyi(n) lafzı, ma'nâsı ve kaydının aynı şekilde iki öncülde tekrar edilmesidir. Gerek konu, gerek yüklem ve gerek ma'nâyı tamamlayan yan cümlecik (kayd) olarak tekrar etsin; bu tekrar eden orta terim çıkarıldığında geri kalanı aynıyla (tamamıyla) netice olur. Kıyasın bu iki kısmı bilindiğinde neticeler de herhangi bir güçlük olmaksızın bilinir. Zira netice lâzım (zorunlu) ve kıyas melzûm(dur). Melzûmun varlığını bilmek lazımın varlığını bilmeyi gerektirir. Bu nedenle *kıyas*'ı; “kendisi bilindiğinde bir başka şeyin bilinmesini gerektiren şey” olarak ta'rif etmişlerdir. Ancak bu öncüllerde hata olur ise [kıyas] netice vermez. Meselâ;

- Allah birdir,
- Bir ikinin yarısıdır.

² «“Tekvîn”, “mükevven”den başkadır. Çünkü “fiil”, “mef'ulden” başkadır.» gibi ibarelerde, çifte küçük önermeli (bir) küçük önermenin, biri mukadder, büyük önerme mezkûrdur. Bu misâlde, küçük önerme matviyye, “tekvîn” fiil, “mükevven” mef'uldür. Fiil mef'ulün dışındakidir. Onun benzerlerini de bunun üzerine kıyasla.

Yine “Müslümün olan Zeyd’e” işâret ederek;

- Şu mü’mindir,
- Her mü’min cennettedir.

Yukardaki sözlerimiz (önergeler) doğru ise de, netice gibi görünen “Allah ikinin yarısıdır” (birinci kıyasın sonucu) ve [2] “Bu [kişi] cennettedir” (ikinci kıyasın sonucu) yanlış oluyor diye sorulacak olursa; “lâzımın yanlış olması melzûmun da yanlış olmasını gerektirir” kaidesine göre, “sonucun yanlış olması kıyasın yanlış olmasını gerektirir” diye cevap verilir.

Kıyasa dikkatlice bakıldığında, birinci kıyasta küçük önermede bulunan “birdir” (yüklemi), “O’nun hiçbir ortağı yoktur” ve büyük önermede bulunan “bir” (konusu), “adet olan bir” ma’nâsına(dır). İkinci kıyasta küçük önermede bulunan “mü’min” (yüklemi), “şu anda mü’min” ve büyük önermede bulunan “mü’min” (konusu) ise “son nefeste mü’min” kaydıyla kayıtlanmıştır. “Kaydın değişmesi mukayyedin değişmesini gerektirdiğinden” ma’nâları aynı değil(dir). Bilhassa, birbiriyle ilişkisi olmayan farklı önergelerdir. Yani [teknik anlamda] kıyas değil(dir). Zira [sonuç verecek] “orta terimi” yoktur.

- Boşanma nikâha bağlıdır,
- Nikâh ise kadının iznine bağlıdır, [örneği] de bunlar gibidir.

Özetle, “herhangi bir sonuç yanlış olur ise, kıyasın da yanlışlığına hükmolunur ve kıyas şeklinde görünen [bu cümlelerin], gerçekte kıyasın ta’rifinin dışında olduğuna kesin karar verilerek, [bu] yanlışın [nerede olduğunu] bulmaya gayret etmek gerekir.

Kıyasın Kısımları:

Şekil itibarı ile kıyası ikiye ayırmışlardır.

1) Biri iktirânî,³

2) Biri istisnâî,

Eğer orta terim, öncüllerin ikisinde de, gayrı ile beraber zikr olunursa buna "iktirânî" denir. [3] Gayrı dediğimiz sonuçtur. Zira "orta terim çıkarılınca geri kalan aynen sonuçtur" sözümüzde açıkça görülmektedir ki, kıyasta orta terim ile sonuçtan başka bir şey yoktur. Tekrar eden, orta terim; tekrar etmeyen [ise] sonuçtur. [Durum] böyle olunca, sonucun dışında kalan, orta terim; orta terimin dışında kalan, sonuç olur.

Diğer bir tanıma göre, sonuç, öncüllerin ikisinde de gayrıyla zikr olunur ise "iktirânî"dir. Gayrı dediğimiz orta terimdir. Eğer orta terim, birisinde gayrıyla yani sonuç ile birinde yalnız zikr olunursa "istisnâî"dir. Diğer bir tanıma göre, sonuç birisinde orta terim ile birinde hiç zikr olunmaz ise istisnâîdir.

§ Gerek(irse) sonuç bulunan öncül [daha] önce zikredilsin,

- "Ezan okunduysa namaz kılalım" dediğimizde, "Ezan okundu" demek [gibi].

§ Gerek(irse) bir aksi olsun,

- "Ezan okundu" dediğimizde, "Öyle ise namaz kılalım" demek gibi.

Bu tanımdan açıkça görülüyor ki, geçen örnekteki gibi kıyâs-ı iktirânîde, orta terim, tek kelime (müfred) de olabilir, önerme de olabilir.

- Eğer güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur, [4]

- Eğer gündüz mevcut ise yeryüzü aydınlıktır, gibi.

³ Eğer orta terim, neticenin taraflarından biriyle beraber olursa bir öncül, diğer tarafıyla birlikte olursa diğer bir öncül olur. Bu şekil iktirânî şeklidir. İster önce zikredilsin ister sonra, konuyu kapsayan küçük önerme, yüklemi kapsayan büyük önermedir. [Sonucun konusunun bulunduğu önerme küçük önerme, sonucun yüklemine bulunduğu önerme büyük önermedir.]

Ancak istisnâde her halükarda önerme olmalıdır. Zira iki öncülün birinde yalnız zikr olunsun demek, yalnız öncül olsun demektir. Müfred ise [tek başına] öncül olmaz.

İktirânî'nin Kısımları:

İktirânî kıyasta, neticenin konu tarafını kapsayan öncüle "suğra" (küçük önerme), yüklem tarafını kapsayan "kübra" (büyük önerme) denir.

Gerek konu olsun veya gerek yüklem olsun; iktirânîde, orta terimin hem küçük, hem büyük önermede zikredilmesi gerekli ise de, daima yüklem ve konu olmayıp, bazen ya küçük ya(da) büyük önermede ma'nâyı tamamlayan yan cümlecik (kayd)⁴ olarak bulunmaktadır. [Böylece] *iktirânînin kısımları* on ikiye ulaşmış ve [bunların] her birine bir ad verilmiştir. Fakat hem küçük ve hem büyük önermede⁵ ma'nâyı tamamlayan yan cümlecik (kayd) olması sadece aklî bir ihtimal olduğu için neredeyse yok gibidir.

1) Eğer orta terim, küçük önermede her zaman yüklem; büyük önermede her zaman konu olur ise birinci şeklin müteârefidir.

2) Küçük önermede yüklem kaydı, büyük önermede tamamen konu olur ise birinci şeklin gayr-ı müteârefi(dir).

- Zeyd, ilim sahibidir,
- İlim, güzeldir, gibi. [5]
- Zeyd, güzellik sahibidir. (sonuç)

⁴ Sarf [ilmi] otuzbeş kısımdır. Onlardan altı tanesi sülâsî mücerred içindir. [Bu ifade] birincinin gayr-ı müteârefinin gayr-ı müteârefine örnektir.

⁵ - Her insan konuşucudur (nâtik),
- Hoşlandığı için gülücüdür (dâhik),
- Bazı gülücüler kâtiptir,
Sonuç, her konuşan ve hoşlanan insan bazı kâtiptir.

Gayr-ı müteârefinin alâmeti; sonucun hem konu hem yüklem [olarak] küçük önermede zikr olunup, yüklem kaydı(nın) büyük önermede gelmesidir.

3) Küçük önermede tamamen yüklem, büyük önermede konunun kaydı olur ise gayr-ı müteârefin alemleri gayr-ı müteârefi(dir).

- Dünya bir leştir,
- Ona (leşe) tâlip olanlar ise köpeklerdir,
- Dünyaya tâlip olanlar köpeklerdir. (sonuç)

Bunun alâmeti, küçük önermede konunun kaydı zikr olunup; büyük önermede konu "tâlip olanlar" ve yüklem(in) "köpekler" zikr olunmasıdır. Büyük önermenin aslı "Leşe tâlip olanlar köpeklerdir" ve neticenin⁶ aslı "Dünyaya tâlib olan köpeklerdir" şeklinde ise de kısaltmak için isim tamlaması tercih edilmiştir. Benzerleri de böyledir.

4) Eğer orta terim küçük önermede ve büyük önermede tamamen yüklem olur ise ikinci şeklin müteârefi(dir).

5) Küçük önermede yüklem kaydı, büyük önermede tamamen yüklem olur ise gayr-ı müteârefi(dir).

- Allah Teâlâ'nın kudreti imkânsıza taalluk etmez,
- Allah Teâlâ'nın ortağının olması imkânsızdır,
- Allah Teâlâ'nın kudreti, ortağı olmasına taalluk etmez. (sonuç)

6) Küçük önermede tamamen yüklem, büyük önermede [6] yüklem kaydı⁷ olur ise ikinci şeklin gayr-ı müteârefinin gayr-ı müteârefi(dir).

⁶ Metinde "köpekler" lafzı fazladır. (sadeleştiren)

⁷ - İlim bir kuyudur,
- Müzakere ise o kuyunun kovanıdır,
ifadesi, ikinci şeklin gayr-ı müteârefinin gayr-ı müteârefine örnektir.

- Âlem değişmektedir,
- Ezelî olanın ise değişikende bulunan halleri yoktur,
- Âlemin halleri (göstermektedir ki, o) ezelî değildir. (sonuç)

7) Küçük ve büyük önermede tamamen konu olur ise üçüncü şeklin müteârefi(dir).

8) Küçük önermede konunun kaydı, büyük önermede konu olur ise (gayr-ı mürearefdir).

- İlmin varlığı zihindedir,
- İlim zihin dışında bulunmaz,
- Bazı zihinde var olanlar dışarıda bulunmaz.⁸ (sonuç)

9) Bir aksi olur ise [yani küçük önermede konu, büyük önermede konunun kaydı olursa] gayr-ı müteârefin gayr-ı müteârefi(dir).

- Arapça ilimler din ilimlerine [öğrenmeye] vesiledir,
- Onun [Arapça ilimlerin] temellerinden⁹ birisi de sarfdır,
- [Sarf din ilimlerini öğrenmeye vesiledir. (sonuç)]

10) Küçük önermede tamamen konu, büyük önermede tamamen yüklem olur ise dördüncü şeklin müteârefi(dir).

11) Küçük önermede konunun kaydı, büyük önermede yüklem olur ise gayr-ı müteâref(dir).

⁸ - Muhammed Aleyhisselam senin peygamberindir,
- Muhammed Aleyhisselam'ın mîrâcı haktr,
- Netice, bazı peygamberlerin mîrâcı haktr.

⁹ Kaydın kaydı, kayd olarak ta'bir edilir.

12) Bir aksi olur ise [yani küçük önermede yüklem kaydı, büyük önermede konu olur ise] *gayr-ı müteârefin gayr-ı müteârefi*(dir).

- De ki [söyle ey Muhammed] Allah birdir,¹⁰ [İhlâs, 1]
- O'nun hiçbir dengi yoktur.¹¹ [İhlâs, 4]

Kavl-i şerîfindeki “bir” lafzının ma'nâları değişmektedir. Fakat “Allah lafzı” mükerrer bulunup “O'nun [Tek'in] hiçbir dengi yoktur”¹² sözü, [7] dördüncü şeklin *gayr-ı müteârefinin gayr-ı mütearefinden [bir]* sonuç olur.

Özetle, küçük önermede ma'nâyı tamamlayan yan cümlecik (kayd) olur ise “*gayr-ı mütearef*”, büyük önermede ma'nâyı tamamlayan yan cümlecik (kayd) olur ise “*gayr-ı mütearefin gayr-ı mütearefi*”(dir). İstilahta bulunduğu zannedilmesin. (Bunlar) ibarede nâdir bulunduğundan bu isimler ile isimlendirilmişlerdir. Zira ibarelerde *gayr-ı mütearefin gayr-ı mütearefi*, *gayr-ı mütearefinden* çöktür.

Dört şekilde, orta terim büyük önermede ve küçük önermede, ya konu veya yüklem olunca küçük önermeye ve büyük önermeye bir yüklem veya konu gerekir. Nereden getirmeli diyerek tereddüt edilmemeli. Zira küçük önermede konu olur ise sonucun konusu yüklem olur; yüklem olur ise sonucun konusu konu olur. Yine aynı şekilde büyük önermede de sonucun yüklemi, ya konu ya yüklem olur. Meselâ, birinci şekilde, orta terim küçük

¹⁰ [Allah] küçük önermenin konusu,
[Birdir] büyük önermenin konusu,

¹¹ [Bir] küçük önermenin yüklemi,
[Denk] büyük önermenin yüklemi,
[Yoktur] konunun kaydı.

¹² - Üçüncüsü; Allah Samed'dir,
- Sonuç, Bir ve Samed olan Allah doğurmadı,
Üçüncü şekil;
- Sonuç, Bir [Tek olan Allah] doğurmadı ve doğurulmadı.

önermede yüklem olup sonucun konusu [önermenin] konu(su) olur. Orta terim büyük önermede konu, sonucun yüklemi ise [önermenin] yüklemi olur.

Bu sebeple birinci şekil bazen; sonucun konusu küçük önermede konu, yüklemi büyük önermede yüklem olur diyerek ve bazen de fazlaca izah ederek; [8] sonucun konusu küçük önermede konu, orta terim yüklem; sonucun yüklemi büyük önermede yüklem, orta terim konu olur diyerek ta'rif edilir. Diğer şekiller de böyledir. Böyle olunca kıyasların tertibi daha da kolaydır.

“Zeyd faziletlidir” iddiasını “âlim” lafzı ile isbât edersen, sonucun konusu olacak “Zeyd”i, konu, orta terim olan “âlim”i, yüklem yapıp, “Zeyd âlimdir” dersin. [Daha] sonra bu “âlim” lafzını konu [yaparsın]. Sonucun yüklemi olacak “fazîlet”i, yüklem yapıp, “Âlim fazîletlidir” diyerek birinci şekilden istenileni (matlûbu) sonuç veren [bir kıyas yapılmış olur].¹³ Bunda [hiçbir] zorluk ve güçlük [dahi] olmaz. [Çünkü] bir şekilden diğerine geçmek de, sadece [yer] değiştirmekten ibaret pek açık¹⁴ bir iştir.

- ¹³ - [Zeyd faziletlidir. Zeyd faziletlidir. (İddia)
- [Zeyd âlimdir. İlim faziletli.]
- [İlim faziletli. Zeyd âlimdir.]
- [Zeyd faziletlidir. Zeyd faziletlidir. (Netice)] (sadeleştiren)

- ¹⁴ - Mutâbıkî tazammunî değildir,
- Çünkü mutâbıkî tamamına delalettir,
- Tamamına delalet ise tazammunî değildir. Adı geçen da'vâ.

Bu [kıyas] birinci [şeklin] ikinci modundandır. Büyük önermesi aks olunarak “tazammun tamamına delalet etmeyendir” ibaresiyle ta'bir olursa, bu sefer ikinci [şeklin] birinci modundan olur. Çünkü tümel olumsuzun aksi kendi gibi tümel olumsuzdur. “Bir önermenin aksi o önermenin lâzımıdır” mantık kaidesidir. Yahut yine şu da'vâ üzerine [yukarıdaki da'vâya] yüklem ta'rifleriyle istidlâl olursa, bu sefer ikinci şeklin ikinci ve dördüncü şeklin üçüncü darplarından tasvir olunur. Ancak küçük önermenin olumluluğu bulunmadığından birinci şekilden tertip olunmaz. Şekilleri şudur;

- Küçük önerme; çünkü mutâbıkî cüz'üne delâlet etmez,
- Büyük önerme; tazammun cüz'üne delâlet eder,
- Sonuç; adı geçen da'vâdır.

Zikredilen kıyas ikinci şekildedir. Küçük önerme aks olursa; “Çünkü cüz'üne delâlet mutâbıkî olmaz” denilse bu sefer dördüncü şekilden olur.

Zira birinci şeklin ve ikinci şeklin küçük önermeleri bir olduğundan, hemen büyük önermesini aks [ile], yani konuyu yüklem, yüklemine konu ile ikinci şekil; birinci ile üçüncünün büyük önermeleri bir olduğundan küçük önermesini aks ile üçüncü [şekil]; birinci ile dördüncü arasında tamamen muhalefet (aykırılık) bulunduğundan öncüllerini aks ile dördüncü [şekil] olur.

Dördüncü şekil; [9] büyük önermenin aksi ile üçüncüye [şekle], küçük önermesini aks ile ikinciye [şekle], öncüllerini aks ile birinciye [şekle] indirgenir (ircâ olunur). Bu nedenle, Sukûfî (Siyalkûfî) merhum “dördüncü şekil cidden tabîîlikten uzaktır” sözüne itiraz etmiştir.

Kıyâs-ı İktirânî:

a) İki hamliyye (yüklemlî önerme)den meydana gelir. *Hamliyye*; mübtedâ ile haberden ve fiil ile fâilden meydana gelene denir.

b) İki şartiyye (şartlı önerme)den meydana gelir. *Şartiyye*; şart ve cezâ (bağımlılık) gerektiren kelimelerin şartı ile cevabından meydana gelene denir.¹⁵ Misâlleri [yukarıda] geçti.

c) Bir yüklemlî ile bir şartlı önermeden meydana gelir. Bu sûretde daima, şartlı önerme küçük önerme, yüklemlî önerme büyük önerme olur. [Meselâ]

- Eğer bu insan ise o bir hayvandır.

- Hayvan cisimdir, gibi.

Bunun aksi, yani şartlı önermenin büyük önerme, yüklemlî önermenin küçük önerme olması tabiata aykırıdır.

a) İki yüklemlî önermeden meydana gelene “*yüklemlî iktirânî*” (*iktirânî-i hamliyye*) denir.

¹⁵ Arapça’da şart edatlarından sonra gelen ilk fiil şart, ikincisi ceza veya cevâb adını alır. İkinci fiilin meydana gelebilmesi birinci hükmün meydana gelebilmesine bağlıdır. (sadeleştiren)

b) İki şartlı önermeden meydana gelene, yahut “yüklemlı ve şartlı karışık” (şartıye-i muhtelit)dan meydana gelene “*şartlı iktirânî*” (*iktirânî-i şartıye*) denir.

Bu zıkr olunan, müteâref, gayr-ı müteâref ve gayr-ı müteârefin gayr-ı müteârefi olmak iki yüklemlı önermeden [10] meydana gelen kıyaslarda geçerlidir. Şartlı önermeden meydana gelen [kıyaslar] daima müteâref olup dört şekilden de tertîb olunur.

Ş Şöyle ifade edebiliriz; orta terim küçük önermede tâlî, büyük önermede mukad-dem olur ise *birinci şekil*(dir),

- Eğer güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur,
- Eğer gündüz mevcut ise yeryüzü aydınlanmıştır, gibi.

Diğer şekiller de buna göredir.

Ş Bu kısmın küçük önermesinin tâlîsi şartlı önerme olur ise,

- Eğer güneş doğmuş ise ve her ne zaman (ki) gündüz mevcut ise âlem aydınlanmıştır,
- Her ne zaman (ki) âlem aydınlanmış olur ise yeryüzü (de) aydınlıktır, misâlleri (gibi).

Bazen gayr-ı müteârefi bulunur ise de pek nadirdir.

c) [Bir] yüklemlı önerme ile [bir] şartlı önermeden meydana gelen daima gayr-ı müteâref olup dört şekilden (de) tertîb olunur.

Ş Şöyle ifade edebiliriz; orta terim küçük önermede tâlîye kayd, büyük önermede tamamen konu olur ise *birinci şekil* olur. Diğerlerini bunun üzerine kıyas edebilirsin.

- Eğer bu insan ise o hayvandır,
- Hayvan cisimdir, gibi.

Bu kısmın dördüncü şekilden terkîbinde, daima küçük önermenin tâlîsiyle büyük önermeye bakılır. Güya iki yüklemlı önermeden meydana gelmiş [11] sayılır. Küçük öner-

mede tâliye kayd, konu ve yüklemden (daha) geneldir. Bu kıyaslara müteâref denilmesi daha önce geçen kısımlara uzak ise de gayr-ı müteâref ta'biri ıstılaha binaendir. Bu ta'birlere açıkça anlaşıldı ki, mutlak iktirânî, dört şekil olup, fakat müteâref, gayr-ı müteâref ve gayr-ı müteârefin gayr-ı müteârefi olması hasebiyle on iki şekle ulaşmıştır.

Madde(s) İtibarı ile Şekillerin Kısımları:

Bilinmelidir ki önermeler on dört (çeşittir),¹⁶

1)Tümel olumlu önerme (mücibe-i külliyye); ta'rîfi, hüküm bütün fertler üzerine olumlu ile olup, fertlerinin sayısı bütün olarak açıklanandır.

2)Tikel olumlu önerme (mücibe-i cüz'iyeye); Hüküm bazı fertler üzerine olumlu ile olup, fertlerinin sayısı bazen (kaydı ile) açıklanandır.

3)Tümel olumsuz önerme (sâlibe-i külliyye); Hüküm bütün fertler üzerine olumsuz ile olup, fertlerinin sayısı bütün açıklanır ise,

4) Tikel olumsuz önerme (sâlibe-i cüz'iyeye); Hüküm bazı fertler üzerine olumsuz ile olup, fertlerinin sayısı bazen (kaydı ile) açıklanır ise,

5) Belirsiz olumlu önerme (mühmele-i mücibe); Hüküm fertler üzerine [12] olumlu ile olup fertlerinin sayısı bütün veya bazen (kaydı ile) açıklanmaz ise,

Her ne kadar aslında "tüm" (tümellik) (ve)ya "bazen" (tikellik) varsa da, "insan ilme (ilim öğrenmeye) kabiliyetlidir" gibi. ("el-insânü" ifadesindeki) "elif ve lam" istiğrâk¹⁷ için alınmaz ise ["Belirsiz olumlu önerme" dir], ancak [istiğrak için olursa] "tümel olumlu" (mücibe-i külliye) olur.

6) Belirsiz olumsuz önerme (mühmele-i sâlibe); Hüküm fertler üzerine olumsuzlukla olup, fertlerinin sayısı açıklanmaz ise, bu "belirsiz tikel" (mühmele-i cüz'iyeye) hükümdür.

¹⁶ Metinde önermeler on dört çeşit olarak yazılmış, ancak önermeler on çeşittir. Devamında da zaten on çeşit önerme açıklanmıştır. (sadeleştiren)

¹⁷ Arapça'da, "el" harf-i tarifinin, isimleri umûmî hale koyması. (sadeleştiren)

7) Olumlu tabii önerme (tabîyye-i mûcibe); Hüküm kavram (mefhûm) üzerine olumlu ile olur ise, “hayvan cinstir” gibi. Zira hayvan [lafzından] kastedilen “büyüyen”, “idrak sahibi” ve “iradesi ile hareket eden” dir; [yoksa] hayvan [lafzının kendisi] değildir.

8) Olumsuz tabii önerme (tabîyye-i sâlibe); Hüküm kavram (mefhum) üzerine olumsuz ile olur ise, “hayvan nevi değildir” [misâlinde olduğu] gibi. Bu tabîî önermeler ilimlerde kullanılmaz.

9) Tekil olumlu önerme (şahsiyye-i mûcibe); Hüküm belirli bir fert üzerine olumlu olur ise, “Zeyd âlimdir” gibi.

10) Tekil olumsuz önerme (şahsiyye-i sâlibe); Hüküm belirli bir fert üzerine olumsuz olur ise. [Zeyd âlim değildir, gibi].

Bu on [çeşit] önerme, kıyâs-ı iktirânîde küçük ve büyük önerme olmak hasebiyle iktirânînin her bir şekli(nin) [13] yüze ulaşması gerekmektedir. Lakin belirsiz (mühmele), tikel (cüz’iyye) bünyesinde [olduğundan]; tekil (şahsiyye), tümel (külliyye) bünyesinde olduğundan ve tabîî önermeler (de) ilimlerde kullanılmadığından, itibar edilen önermeler dört olarak kalmış, bu durumda aklî ihtimal on altı olmuştur.

Meselâ birinci şekilde;

§ Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme dört, yani tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumsuz [olur].

§ Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme yine dört (ihtimal olur) [tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumsuz].

§ Küçük önerme tümel olumsuz, büyük önermede zikredilen dört (ihtimal olur) [tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumsuz].

§ Küçük önerme tikel olumsuz, büyük önermede yine zikredilen dört (ihtimal olur) [tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumsuz].

Şu halde (hepsi) on altıdır. Diğer şekiller de böyledir. Ancak mantık ilminin kaidesi “devamlı” (muttaride) olup, dört şekilde bu on altı [çeşit] mod (darb) “devamlı” sonuç verdiğiinden “devamlı sonuç vermesinde” (ittirâdda) bazı şartlar açıklanmıştır.

Birinci Şeklin Şartı:

- (1) Küçük önerme olumlu ve
- (2) Büyük önerme tümel [olmalıdır].

[Birinci] şart [nedeniyle] daha önceki sekiz mod yani;

§ Küçük önerme tümel olumsuz, büyük önermede zikredilen dört (ihtimal) [tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumsuz],

§ Küçük önerme tikel olumsuz, büyük önermede zikredilen dört (ihtimal) [tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumsuz], [14] düşer.

İkinci şart da;

§ Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tikel olumsuz yahut tikel olumlu,

§ Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme de yine bu iki modları [tikel olumsuz, tikel olumlu] düşürür,

[Böylece] on altı [çeşit] moddan [sadece] dört mod, devamlı surette birinci şekle göre netice verici (olarak) kalmıştır.

- 1) Küçük ve büyük önerme tümel olumlu,
- 2) Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tümel olumsuz,
- 3) Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumlu,
- 4) Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumsuz.

Her bir modun bir neticesi vardır.

- Birinci modun [neticesi tümel] olumlu,
- İkincinin [neticesi] tümel olumsuz,

- Üçüncünün [neticesi] tikel olumlu,
- Dördüncünün [neticesi] tikel olumsuz.

İkinci Şeklin de iki **Şartı** vardır:

(1) Büyük önerme tümel [olmalı] ve

(2) İki öncül farklı olmalı (ihtilâf-ı mukaddimeteyn) yani küçük önerme olumlu olur ise büyük önerme olumsuz, büyük önerme olumlu olursa küçük önerme olumsuz (olmalıdır).

Birinci şart sekiz modu düşürdü.

§ Büyük önerme tikel olumlu, küçük önerme dört (ihtimal) [tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumsuz],

§ Büyük önerme tikel olumsuz, küçük önerme yine dört (ihtimal) [tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumsuz].

İkinci şart dört (ihtimali);

§ Büyük önerme [15] tümel olumlu, küçük önerme tikel olumlu ve tümel olumlu,

§ Büyük önerme tümel olumsuz, küçük önerme yine bu iki modları [tümel olumsuz, tikel olumsuz] düşürmek suretiyle netice veren modlar dört kalmıştır.

1) Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tümel olumsuz,

2) Küçük önerme tümel olumsuz, büyük önerme tümel olumlu,

3) Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumsuz,

4) Küçük önerme tikel olumsuz, büyük önerme tümel olumlu,

İlk ikisinin neticesi tümel olumsuz, son ikisinin neticesi ise tikel olumsuzdur.

Üçüncü Şeklin Şartı;

- (1) Küçük önerme olumlu [olmalı] ve
- (2) İkisinden (iki öncülden) biri tümel [olmalıdır].

Birinci şart, şu sekiz modu düşürür.

§ Küçük önerme tikel olumsuz, büyük önermede dört ihtimal [tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu, tikel olumsuz],

§ Küçük önerme tümel olumsuz, yine büyük önermede dört (ihtimal) [tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu, tikel olumsuz],

İkinci şart da,

§ Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tikel olumsuz ve tikel olumlu, modlarını düşürerek altı mod devamlı surette netice veren olarak kalır.

- 1) Küçük ve büyük önerme tümel olumlu,
- 2) Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tümel olumsuz,
- 3) Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme [16] tümel olumlu,
- 4) Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumsuz,
- 5) Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tikel olumlu,
- 6) Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tikel olumsuz,

Bu modlardan birinci, üçüncü ve beşincinin neticeleri tikel olumlu; ikincinin, dördüncünün ve altıncının neticeleri tikel olumsuzdur.

Dördüncü Şekil:

Dördüncü şeklin de bunlar gibi iki şartı [vardır]. Ancak [iki şartın] her biri [ayrıca] iki şarttan ibarettir.

(1) İki öncül de olumlu olmalı ve küçük önerme tümel olmalı (ve)

(2) Öncüllerden biri olumlu ise diğeri olumsuz (ihtilâf-ı mukaddimeteyn) olmalı ve ikisinden biri (iki öncülden) tümel olmalıdır).

§ Birinci şart on altı moddan;

1) Küçük ve büyük önerme tümel olumlu ve

2) Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tikel olumlu,

modlarının haricinde kalanını çıkarır.

§ İkinci şart (ise);

3) Küçük önerme tümel olumsuz, büyük önerme tümel olumlu,

4) Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tümel olumsuz,

5) Küçük önerme tikel olumlu, büyük önerme tümel olumsuz,

6) Küçük önerme tikel olumsuz, büyük önerme tümel olumlu,

7) Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme tikel olumsuz,

8) Küçük önerme tümel olumsuz, büyük önerme tikel olumlu,

modlarını yeniden dâhil ederek [17] sekiz modu netice verici olarak kalır. Gerçi bu şeklin şartı diğer şekillerin şartlarından farklıdır. [Çünkü] onların şartları hep düşürücü ve çıkarıcıdır. [Hâlbuki] bunun [şartlarından] biri düşürücü, biri dâhil edicidir. Bu modların ilk ikisi tikel olumlu netice verir. Üçüncü modu tümel olumsuz, geri kalanı tikel olumsuz netice verir.

Dördüncü şekilde netice veren modların sekiz olduğu müteahhirîne göredir.¹⁸ Fakat mütekaddimîn son üç modda bazı ihtilâflar gördüklerinden netice verecek modları ilk

¹⁸ **Tümel olumlu** da'vâmız olsa, hangi şekilden isbât olunur?

Tümel olumsuz da'vâmız olsa, kaç şekilden ve kaç moddan isbât olunur?

beşe hasr eylemişlerdir. Lakin müteahhirîn, son üç modun “devamlı surette netice vermesi” [için] kendilerinde bulunan olumsuzun, iki özelliğinden birinin olmasını şart koşarak, sekiz moda itibar etmişlerdir. Geniş açıklaması diğer kitaplarda yazılmıştır.

Bu şekillerde şartları bulunmayan modlardan ekseriya ibârelerde kıyaslar tertib edilir. Bunların doğru [18] olan maddeleri yanlışından çok ise de bazı yerlerde yanlış netice verebileceğinden netice vermeyen olarak addolunmuştur. Mantık ilminde ne kadar olumluluk ve olumsuzluk şartları zikrolunursa devamlı surette netice verecek özellikle olması kaydı düşünülmüştür. Bu netice veren modları kolaylıkla sayabilmek için [bazıları] “ebced” lafzının harflerinin her birisini bir önerme, yani,

- «Elif»i, tümel olumlu (mûcibe-i külliye) ve
- «Cim»i, tikel olumlu (mûcibe-i cüz'iyye) ve
- «Dal»ı, tikel olumsuz (sâlibe-i cüz'iyye) ve
- «Ba»yı, tümel olumsuzdan (sâlibe-i külliyyeden)

ibâret kabul ederek birinci şeklin modlarını “*Hicâb*” merhum nazmen (şiiir olarak) açıklamıştır:

- Dörttür eşkâl-ı şihâ,
- İcâb-ı suğra evvelin şartıdır külliyyet-i kübra,
- Amma sanînin ihtilâfı keyfe ile kübrasının külliyyeti,
- Sâlisin icâb-ı suğra birinin külliyyeti cüzlerinde,
- Râbiin icâb gerek ya ihtilâf şartıdır ihdâhümâdır ihtilâf,
- İhtilâf olmazsa şartı külliyyet-i suğrasının evvelinin darbı,
- «Çar şeş sâlisin heşt râbiin lebk» [19] tertîbi modlarıyla bil.

Neticelerin durumunu bilmeye en kolay yol budur ki “ebced” harfinin herbirini birisine işaret ettim.

Tikel olumsuz da'vâmız olsa, kaç şekilden ve kaç moddan isbât olunur?

Mahsûranın Modları:

- «â eb» ve «câ ceb» fer'u ebced evvelin,
- San'înin «eb bâ dâ» dır,
- Durûbu fer'u yedi sâlisin «â eb» ve «câ ceb ec» vardır,
- Fer'u ced «â ec bâ rab ceb dâ» ve «ed bec» râbiin evvelinin,
- Fer'u «c b» sâlisin «d» sâirin.

İstisnâî (Kıyaslar):

Ta'rîfi geçen kıyâs-ı istisnâî iki yüklemli önermeden meydana gelmez.

Ş Ya bir yüklemli önerme ile şartlı önermeden meydana gelir.

- Eğer güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur,
- Fakat güneş doğmuştur, gibi,

Ş Yahut nadir olarak iki şartlı önermeden meydana gelir.

- Her ne zaman güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur,
- Her ne zaman âlem aydınlık ise yeryüzü aydınlanmıştır,
- Fakat her ne zaman güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur, gibi.

İstisnâîde,¹⁹ orta terim(in) netice beraber zikredildiği tarafa “*şartlı öncül*” (*mukaddime-i şartiyye*), yalnız bulunduğu öncüle “*seçmeli öncül*” (*mukaddime-i istisnâîyye*) denir. [20]

İstisnâîyi de şekil itibarı ile dörde ayırmışlardır. Fakat her birine iktirânîde ta'bir etikleri gibi “*şekil*” demeyip “*tarîk*” ta'bir etmişlerdir.

¹⁹ İstisnâ edatının zikredilip zikredilmemesi aynıdır, “lâkin”, veya “maa” olması da aynıdır.

§ Dört tarîk(ten) birinci ile ikincinin şartı:

- (1) Şartlı öncül olumlu lüzûmiyye [olmalı] ve
- (2) Öncüllerin ikisi veya birisi tümel olmalı ve
- (3) Onda²⁰ kullanılan şartlı öncül lüzûmiyye olmalı(dır).

§ Üçüncünün neticenin meydana gelişi mukaddimeden olur ise *lüzûmiyye*²¹ olmuş olur.

- Eğer Güneş doğmuş ise, ilah.....” gibi ve

§ Aksî [neticenin meydana gelişi mukaddimeden olmadığı] takdirde *ittifâkiye* olur.
Meselâ,

- Eğer Güneş doğmuş ise fâil merfûdur”, gibi.

Aslında mukaddem ve tâlî(nin) (her ikisi de) doğru ise de, fâilin merfû olması güneşin doğmasından meydana gelmemiştir.²²

²⁰ Zamanlar ve durumlar itibarı ile.

²¹ “Eğer seni yalanlıyorsa, senden önceki peygamberler de yalanlanmıştır”. Bu şartlı önerme gereklilik yoktur. Hâlbuki ol hak Allah kelâmıdır. Ancak [biraz] tefekkür ettik. Cezânın aslı mahzûf, cezânın illeti cezâ yerine gelmiştir. Sözün takdîri şöyledir;

- Seni yalanlıyorsa sen üzülme,

- Senden önceki peygamberler de yalanlanmıştır.

Hüsnîye'nin “ve illâ feyecrî” sözünde olduğu gibi. Çünkü “feyecrî” ifadesi mukaddem ile mahzûf tâlî arasındaki mülâzimenin illetidir ve bu illet tâlînin yerine geçmiştir. Bunun gibiler çok vâki olmaktadır. Her ne kadar süreklilik (ittirâd) için olmasaydı, tahsis sahih olmazdı. Çünkü tasvir cereyan ediyor. Tâlî mahzûf olduğundan alâmeti bulunan mukaddem ile tâlî arasında lüzûm bulunmadığından bildik ki, tâlînin aslı hazfedilmiştir.

²² Arapça'da cümle içinde fail (özne) yerinde bulunan kelimeler merfûdur. Yani son harfinin hareketi zammedir. (sadeleştiren)

Birinci Tarîkin²³ ta'rîfi:

Bitişik şartlı önerme getirip, onda neticenin aynını tâlî, delîl olan "orta terimi" mukaddem yapıp ve mukaddemi istisnâ etmek (kat' ile söylemek)tir. Tâlînin aynını netice verir. Zira neticenin aynı tâlî olmuş idi. "Mukaddeminin aynını istisna edersin" [21] demekle "kat' ile söylersin" demekte fark yoktur.

Kıyâs-ı iktirânîyi bu tarîka çevirmenin (reddin) yolu şudur:

a) Eğer delîl önerme ise, ta'rîfi uygulayarak red edersin.

- Eğer güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur,
- Eğer gündüz mevcut ise yeryüzü aydınlıktır,

Misâlinde delîl olan "gündüz mevcuttur" mukaddem ve netice tâlî olarak;

- Eğer gündüz mevcut ise ve
- Her ne zaman güneş doğmuş ise, ilah...,
- Fakat gündüz mevcuttur, dersin.

b) Ancak delîl tek bir parçadan oluşuyor (müfred) ise mukaddem olması doğru olmadığından, da'vânın konusunu delîle konu ederek, önerme yapıp red edersin. Meselâ,

- Allah tevfik sahibidir,
- Tevfik sahibi övülmüştür,

(Misâli) bu tarîka çevrilecek olsa, delîl olan "tevfik sahibi" müfred olduğundan, da'vânın konusu olan "Allah lafzını", kendine konu etmekle mukaddem ve neticeyi tâlî yapıp,

- Allah tevfik sahibi olduğuna göre Allah övülmüştür,
- Fakat O (Allah) tevfik sahibidir, dersin istenilen hâsil olur.

²³ En çok kullanılanı da, şartlı önermenin "in" lafzıyla zikredilmesidir.

Kıyâs-ı istisnâide da'vâ ile delîlin konuları bir olursa, "Bu insan idiye bu konuşan (nâtık)dır", [22] misâlindeki gibi iktirânîye çevrilir. Ancak çevrilmezse o zaman iktirânî ile istisnâînin arasında tam girişimlilik (umum husus mutlak) olur.²⁴

İkinci tarîk de böyledir ve bu şekli (hey'eti), müteâref olup olmaması yönünden dörde ayırmışlardır. Şöyle ki,

a) Şartlı öncülün (mukaddime-i şartiyye) mukaddemi önce tâlîsi²⁵ sonra ve istisnâî öncül (mukaddime-i istisnâiyye) daha sonra gelirse "*müteâref*" (olur),

²⁴ Her istisnâî iktirânî olmaz fakat her iktirânî istisnâî olur.

²⁵ Kıyas-ı istisnâînin birinci tarîkinin gayr-ı müteâreflerinin mürekkebinin misâli;

- Da'vâ; Lafzın delaleti ya mutâbîkî, ya tazammunî, ya da iltizâmî olur,

Daha önce gelecek olan istisnâî öncül;

- Çünkü o, "delâlet ya insanın hayvana ve konuşana (nâtika) delâleti, ya bunlardan birine delâleti, ya da ilme delâleti gibidir".

Daha sonra gelecek olan şartlı öncül;

- Eğer delâlet, insanın hayvan ve konuşana (nâtika) delâleti gibi olursa mutâbîkî,

- Eğer delâlet, bunlardan birine delâleti gibi olursa tazammunî,

- Eğer delâlet, ilme kabiliyetli olmaya delâleti gibi ise iltizâmîyedir,

- Sonuç, da'vânın aynıdır.

Bu kıyasın *istisnâî olduğu*, da'vânın aynı tamamen şartlı öncülde tâlî olarak bulunmasındandır. *Gayr-ı müteâref olduğu* istisnâî öncülün şartlı önermeden önce gelmesindedir. *Mürekkeb olması*, sonuç olan da'vânın üç önermeden meydana gelmesindedir. Çünkü her kıyas ancak bir önermeye sonuç olacağından, mademki neticesi üç önermeden meydana gelmiştir, şüphesiz adı geçen neticeyi sonuç veren kıyas da üç kıyastan olur. Ancak daha önce zikredilen "hamliyye-i müreddedetü'l-mahmul" bunun hilâfıdır. Çünkü "müreddedetü'l-mahmul" olan yüklemli bir önermeden ibarettir. Nitekim *Seyyid Şerif (el-Cürcânî)*, ayrıık şartlı bahsinde açıklamıştır.

Bu tür kıyasta istisnâî öncülün şartı öncülde önce gelmesi, müteârefinde kullanılan "lâkin" kelimesinin terkinin gerektirmiştir. Zira müteârefinde "lâkin" kelimesinin kullanılması, şartlı önermenin mukaddemi "şüpheli" bulunduğundan, daha sonra "lâkin" kelimesiyle o öncülü anmak içindir. Mademki bu gibi kıyaslarda istisnâî öncül şartlı öncülde önce gelmiş, demek olur ki, mukaddem o işte vukua gelmiştir. Öyle olunca daha sonra "lâkin" kelimesini istisnâî öncülde tekrar anmak "hâsıl-ı tahsil" olur. İnsanların arasında, diğerlerinden daha çok bu gibi kıyas yaygındır. Meselâ; kendi(s)i bir kitap sipariş edilen bir kimse kitapçıdan geldiğinde, istisnâî öncül makamında "falan kişi kitapçıdan geldi" diye kitap sipariş eden kimseye haber vermesinde "O kişi geldi ise kitaplarımız da gelmiş oldu" diye bir şartlı öncül getirir. Lâkin "O kişi

b) Yalnız istisnâîye önce gelir ise “lâkin”²⁶ kelimesi bu sebeple terk edilir. Bundan dolayı *gayr-ı müteâref* [olur] ve bu *gayr-ı müteâref* ibarelerde özellikle kaide pek çoktur. Meselâ Cenâb-ı Allah Teâlâ hazretlerinin varlığına eser olan “âlem” ile istidlâl edildiğinde,

- Allah mevcuttur,
- Çünkü âlem mevcuttur,
- Mademki âlem mevcuttur [o halde] Allah da mevcuttur, denilir.

Keza Hasbiye'nin²⁷ başındaki “Ba” kelimesi²⁸ üç ma'nâ arasında müşterektir. “Dolayısıyla herhangi bir alâmet göstermeye gerek yoktur”²⁹ ibaresi de bu türdendir. Zira «“açıklama ‘fâ’sı” (fâi fasîha) mahsûf şarta delîldir ve bu, *gayr-ı müteâref* iktirânîye [23] benzer» diye sorulursa; «“bir defa küçük önerme yüklümlü, büyük önerme iktirânî şartı *gayr-ı matbu*” diyerek “gerekli cevap” (cevab-ı ilzâmî) ile, yahut “her şekli diğerinden ayrıran ta’rîf” ve buna “ancak istinâîde ta’rîfi doğrudur” diyerek “tahakkuk” ile cevap veririz».³⁰

geldi” demeye gerek kalmaz. Hemen neticesi olan kitabın geldiğine örnek olarak o kitaptan bahseder. İbarelerde de bu tertip yaygındır ve “açıklama ‘fâ’sı” dâhil olduğu kelime ile beraber bu türdendir. Akıllı kişinin gözünden kaçmadığı gibi...

²⁶ İstisna edatıdır. (sadeleştiren)

²⁷ Bir kitap ismidir. (sadeleştiren)

²⁸ “Bu söz istisnâî öncüdür, önce gelmemiştir, istisna edatı yoktur” dersin,

Cevap; İstisnâ edatını zikre gerek yoktur. İstisna edatı sadece “lâkin” kelimesi de değildir. Bazı “vav-ı hâliye” ve “maa” kelimesi olabilir. Kezâ kitaplarda araştıran kişi istisnâî öncülü sadece “lakin” edatıyla tasavvur etmez. *Gelenbevî Hâşiyesi*, 128.

²⁹ Yani “bâ” kelimesi üç şey arasında müşterek olunca ona ayrıca bir alâmet göstermeye ihtiyaç yoktur. Daha önce geçen şeye ayrılanların tamamında kullanılır ve sonuç verir. *Netayîç kenârı*, 24.

³⁰ Yani çok zor olup çok dikkate ihtiyaç vardır. Onun reddine şöyle denir.

- Eğer güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur,
- Gündüzün varlığı güneşin doğmuş olmasını gerektirir,
- Gerekli olan şey güneşin doğmuş olmasının mevcûdiyetidir,
- Gündüzün varlığı gerçekleşecektir, sonucunu verir.

- c) Yalnız tâlî önce gelirse³¹ yine bir yönden *gayr-ı müteâref*³² [olur],
- Allah tevfik sahibidir,
 - Mademki Allah tevfik sahibidir [o halde] Allah övülmüş oldu, gibi.

Bu birinci müteâref şeklin bazı fertleri var ki, [şayet] şart-ceza edatları “men”, “ma”, “eyyü” kelimeleri olursa faydalı netice vermez.

- “Kim kendini bilirse, Rabbini bilir”, gibi.

Bunda istisnâî öncülü ya tikel, ya tekil getirip

- “Lâkin bazı insanlar kendini bildi, Rabbini bildi”, yahut
- Lakin “Ebu Bekir (r.a) meselâ, kendini bildi”, demek lazımdır.

Kaide; İki ve ikiden fazla şartlı önerme zikir olunursa “*mukaddime-i istisnâiyye-i müreddide*” denir.

Ya önce zikir olunur yahut da çok açık [24] olduğu için gizli ve zihnen var kabul edilen istisnâiyeler diğer bir şeye tâlî olursa “*kıyâs-ı hulfî*” olur. Meselâ,

- “Darabe” (vurdu) fiildir.
- Aksi takdirde [fiil olmasaydı] ya isim, ya harf olurdu,
- Eğer isim olsaydı üç zamandan [mazi, hâl ve istikbâl] biriyle gelmezdi,
- Eğer harf olsaydı [yine üç zamandan biriyle] gelmezdi,

³¹ Çünkü “Basralılar” cezânın şarta takdimine cevaz vermezler. Onun üzerine takaddüm eden şeyi cezânın delili sayarlar. Hâlbuki “Kûfeliler” cezânın şartı üzerine takdîmini caiz görürler. *Netayic*, 198.

³² - Allah tevfik sahibi olunca övülmüş oldu,
- Allah tevfik sahibidir, gibi.

Hem tâlî hem istisna takaddüm ederse iki cihetten *gayr-ı müteâref*. Sah. (Asıl metinde bulunması gereken kısım)

- Fakat [üç zamandan biriyle] gelmiştir,
- [Öyleyse] O (darabe) fiildir, gibi.

Eğer diğer bir şeye bağlı olmaz ise “*gayr-ı müteâref*” olur. Şartlı önermelerin tâlîleri aynı olur ise, netice aynı olur.

- Zeyd ya âlimdir ya câhildir.
- Eğer âlim ise güzeldir, câhil ise çirkindir.

[Ayrıca] “muğalata alameti”³³ olur. [Şu örnek] bu türdendir.

- Bir şey ki, varlığı da yokluğu da âlemin ezeliğini gerektirir,
- Âlemin ezeli oluşu ya vardır ya yoktur,
- Eğer var ise âlem ezeldir,
- Eğer yok ise âlem yine ezeldir, gibi.

[Bu kıyasta] muğalata yönü, istisnâ öncülde bulunan ismi mevsûle,³⁴ sıla³⁵ vaki’ olan yüklemli önermenin yanlış olmasındandır. Bundan kurtulmanın yolu “muâraza bi’l-kalb” [25] dir. Âdâb ilminde genişçe açıklanmıştır.

Bazı kere son derece açık olduğu için istisnâ öncül gibi, şartlı öncülün bir kısmı gizlenir ve o şartlı önerme(nin) “açıkça” hangi şekilden olduğu bilinmez. Hiç bir tarîka uygulanmaz. Halbuki her ne kadar bitişik şartlı var ise, kıyâs-ı istisnânin ya birinci tarîkine, yahut ikinci tarîkine hizmet eylemesi doğru olmalıdır. Aksi takdirde gerektirme bulunmayıp yanlış önerme (kaziyye-i kazibe) olmuş olur. Meselâ,

³³ Metinde “*muğâlâta âmmete*” şeklinde eksik olarak yazılmış. Doğrusu “*muğâlâta alâmeti*” olmalı. (sadeleştiren)

³⁴ Arapça’da “o şey ki, o kimse ki” manalarını anlatan “mâ, men, ellezi” gibi kelimelerdir. (sadeleştiren)

³⁵ İlgili zamirini açıklayan cümledir. (sadeleştiren)

- Suheyb ne güzel kuldur,
- Eğer Allah'tan korkmasaydı O (Allah)'na isyan etmez(di), sözünde,
- Lâkin Allah'tan korkmamıştır, O (Allah)'na isyan etmemiştir,

(gibi) netice çıkarmak yanlıştır. Böyle yerlerde bir "istinâiye-i müreddide" ve son derece açık olduğu için şartlı önermenin bir kısmı gizlenmiştir. [Hz. Muhammed'e isnad edilen] hadis-i şerif [şöyledir];

- Ya korkar, ya korkmaz,
- Allah'tan korkarsa ona isyan etmez,
- Eğer Allah'tan korkmasa da isyan etmez, demek olur.

"Kur'an'ın bir benzerini meydana getirmek için insanlar ve cinler bir araya gelse onun bir benzerini meydana getiremezler", [İsrâ, 88] bu türdendir. Misâli çoktur.

"Şartlı önermelerde" [26] tâlî lâzım mukaddem melzûm olur. Mukaddem tâlîye ya eşit yahut daha özel olur. Eşit olduğunda gerek mukaddem ve gerek tâlî (hangisi) istisnâ olursa, diğeri netice olur. Daha özel olduğunda ise "[Her] ne zaman hâs bulunur ise eamm da bulunur" kaidesine göre, özeli istisna geneli netice verir. Ancak daha geneli(n) istisnâ [edilmesi], daha özeli netice vermez. "[Her] ne zaman eamm bulunursa has (da) bulunur" geçersiz (kâzib) olduğundan, böyle olunca bu birinci tarîkin aksi ki, tâlînin aynını istisna mukaddemi netice vermez ki, eşit olduklarında (müsâvîlerde) doğru ise de, kullanılmadığından bir tarîk add [olunmamıştır].

İkinci Tarîk:

İstisnâînin ikinci tarîkinin meşhurları var gayr-ı meşhûrîsi var.

a) *Meşhûrîsinin ta'rîfi*: Bir "şart ve ceza edatı" (kelime-i mücâzât) getirip neticenin karşıt halini³⁶ mukaddem, delîli tâlî yapıp, tâlînin karşıt halini istisnâ etmektir. Mukaddemin karşıt halini netice verir. Zira neticenin karşıt hali mukaddem olmuştu.

³⁶ Bir şeyin karşıt halini kolaylıkla bilmenin yolu;

Neticenin karşıt hali demek; [şayet] neticede bazı var ise bütüne çevrilir. Yahut bir aks [bütün var ise bazı'ya çevrilir]. [27] [Şayet] olumlu ise olumsuz getirmek, olumsuz ise olumsuzluğu kaldırmaktır. Bu tarîk günlük konuşmalarda pek çoktur.

- Eğer orada [yer ve gökte] Allah'tan başka ilahlar olsaydı ikisi [nin düzeni] bozulurdu, [Enbiyâ, 22]

- Fakat [yer ve gök] bozulmadı,

- [O halde] orada [yer ve gökte Allah'tan başka] ilahlar yoktur.

Misâlini cem de, mantîki bir cem olduğundan birlik sağlanmış olur.

Ş Bu meşhur tarîkin bir müteârefi, üç [tane] de gayr-ı müteârefi var(dır). [Aynen] birinci tarîk gibidir.

b) Gayr-ı meşhûr'un ta'rîfi: Bir şart ve ceza edatı (kelime-i mücâzât) getirip neticenin karşıt halini tâlî, delîli mukaddem (yapıp), mukaddemin karşıt halini istisnâ etmektir. [Bu durumda] Tâlînin karşıt halini netice verir. Zira neticenin karşıt hali tâlî olmuştu. Bu gayr-ı meşhur³⁷ ancak eşit gerekliliklerde (lâzım müsâvîlerde) bulunur. Zira eşitlik (müsâvât) bulunduğu için, mukaddemin nefyedilmesi tâlînin nefyedilmesini gerektirir.

- Eğer bu insan olsaydı konuşan (nâtık) olurdu,

- Lakin o insandır, gibi.

Olumluluk var ise kaldırıp olumsuz yapmak,

“Bütün var ise kaldırıp bazı getirmektir.

Öyle olunca “Her insan hayvandır” de küllî [sûru] (bütün) kaldırıp cüz'î sûrû olan “bazı” getirdik. Olumluluğu kaldırıp olumsuz yaptık. “Bazı insanlar hayvan değildir” oldu.

³⁷ Allah Teâlânın [şu] sözündeki gibi; “Allah insanların bazısını bazısı ile defetmeseydi arz da fesat çıkardı”. [Hac, 40] Gayr-ı meşhûrünün misâlidir.

[Bunu] “Eğer bu insan olsaydı [mutlaka] hayvan olurdu” [şeklinde söylemek] geçerli değildir. Zira daha özel olanın nefyedilmesi, daha genel olanın nefyedilmesini gerektirmez.

Ş Bu gayr-ı meşhûrinin bir müteârefi var, [28] üç [tane de] gayr-ı müteârefi vardır. [Yukarıda] geçtiği gibi...

- Bize hidâyet veren Allah'a hamdolsun,
- Eğer Allah bize hidâyet vermeseydi biz hidâyete ulaşamazdık,

[Ayetinde (A'raf 43)] istisnâlı öncül “Bize hidâyet veren”, şartlı öncül ise “Eğer Allah bize hidâyet vermeseydi biz hidâyete ulaşamazdık” [cümlesidir]. Ancak şartlı öncülde, tâlî önce gelmiş olur. [Bu öncüller] ikinci tarîkin gayr-ı meşhûrisinin ikinci cihetinin gayr-ı müteârefinden “Bize hidâyete ulaştırın Allah'a hamdolsun” şeklinde netice verir.

Üçüncü ve Dördüncü Tarîk:

İstisnâî kıyasın üçüncü ve dördüncü tarîkinde kullanılan şartlı önermenin, ayrık şartlı önerme (munfasıla) olması gerekir.

Ş Ayrık şartlı önerme: “ev” (veya) yahut “immâ” (ancak) kelimelerinin dâhil olduğu önermeye denir.

Bilinmelidir ki “ev” (veya) yahut “immâ” (ancak) kelimesinden sonra, ya bir önerme, ya (da) tek kelime (müfred) bulunur. Eğer önerme bulunursa “*ayrık şartlı*” ve eğer müfred bulunup (da) hüküm mefhûm üzerine olursa “*taksîm*”, fertler üzerine olursa “*hamliyye müreddedetü'l-mahmul*” olur. Fakat tölerans eseri olmak üzere bazı kere ayrık şartlı önermede³⁸[29] “ev” (veya) ile “immâ” (ancak) [edatlarını] da yükleme³⁹ dâhil ederler.

³⁸ İkisinin arasındaki fark (şöyledir);

Şart edatı konudan önce geldiği zaman, meselâ, (şöyle) söylersin,

- Sayı ya çift olur, ya tek olur.

[Burada] önerme şartlıdır.

Munfasıla (olan ise) iki türlüdür:

a) *İnâdiye*; cüz'iyenin zâtı için, birinin diğerini nefyetmesiyle (tenâfiyle) hükmolunursa,

b) *İttifâkiye*; eğer o önermede sırf bir raslantıya dayanarak hükmolunursa,

İnâdiye de;

aa) Cem'inde inâd olursa "*mâniâtü'l cem*" olur.

ab) Hulvünde inâd olursa "*mâniâtü'l hulv*" olur.

ac) Hem cem'inde ve hem hulvünde inâd ile hükmolunursa "*hakikiye*" olur.

a) Bu iki tarîkten *birincinin ta'rîfi*; bir "kaziyye-i şartiyye-i munfasıla-i mâniâtü'l cem" getirip, onda neticenin karşıt halini bir cüz, delili bir cüz, yani delil olan cüz'ünün aynısını istisna etmektir. [Bu durumda] diğer cüz'ünün karşıt halini netice verir.⁴⁰ Zira neticenin karşıt hali cüz olmuştu. Meselâ;

- "Darabe" (vurdu) fiildir,

- Çünkü o, ya fiil değildir, ya isim değildir.

- Fakat o, isim değildir, gibi.

[Şart edatı] konudan sonra geldiğinde ise, (şöyle) söylersin,

- Sayı ya çift olur, ya tek olur.

[Burada] önerme yüklemlidir. "Müreddedetü'l-mahmul" ayrık şartlıya benzemektedir. *Lâri kitabının hâşiyesi*, 51.

³⁹ Yüklem ayrık şartlıdır).

⁴⁰ Meselâ,

- Bu şey ya taştır, ya ağaçtır,

- Fakat ağaçtır,

- (O halde) ağaç değildir sonucunu verir. [Bu kıyasın doğru sonucu "O halde taş değildir" olmalıydı]

Yahut

- “Darabe” (vurdu) isim değildir,
- Çünkü ya isimdir, ya fiildir.
- Fakat o fiildir.

b) *İkinci tarîkinin ta'rîfi*; bir “munfasıla-i mâniatü'l hulûv” getirip [30] onda neticenin aynını bir cüz, delîli bir cüz [yapıp], bir cüz'ünün karşıt halini istisna etmektir ki, [bu durumda] diğer cüz'ünün aynını netice verir.⁴¹ Zira neticenin aynı cüz olmuştur.

- “Darabe” (vurdu) isim değildir.
- Çünkü o, ya isim değildir,⁴² ya fiil değildir,
- Fakat o fiildir, gibi,

Yahut

- “Darabe” (vurdu) fiildir.
- Çünkü o, ya fiildir, ya isimdir,
- Fakat o, bir isim değildir, gibi;

Bu ta'rîfler görünüşte iki cüz ile ayrık şartlı önermeyi şâmil görünüyorsa da aslında daha fazlaya şâmidir. Zira kıyasta istisnâ olunan bir cüz olur. Meselâ;

⁴¹ Meselâ,

- Bu şey ya taş değildir, ya ağaç değildir.
- Fakat ağaçtır.
- [O halde] taş değildir sonucunu verir

Delîlin cüz'iyeye diye ta'biri matviyyuna nisbetle mecâzdır. Her ne kadar usülcülerin meşhûruna nisbetle hakikat ise de. Bunu ganîmet bil.

⁴² [ya isim değildir] ifadesi fazladan olarak tekrar etmiş. (sadeleştiren)

- Fiil, ya sahihtir, ya misâldir, ya ecveftir, ilah... gibi yedi şıklı ayırık şartlıda ikisi delil sayılıp,

- Fakat bu fiil, ya sahihtir, ya misâldir, dese beş netice olur,

- Ya ecvef değildir, ya nâkıs değildir, ilah... denilir.

- Üçü delil sayılsa, dört netice olur. [Diğerini bunun] üzerine kıyas edebilirsiniz.

Ta'rifte karşıtı ile başlanılıp, karşıtı ile bitirilerek, o dört tanesinde aynı lafız zikr olunursa *üçüncü tarîk*, önce [31] aynısı, sonra karşıtı, sonra yine aynısı zikr olunursa *dördüncü tarîk* olur. Bu üçüncü ve dördüncü tarîklerin gayr-ı müteârefi yoktur. [Durum] böyle olunca kıyasın şekli yirmi altıya ulaştı.

Soru;

- Aynı netice veren hangi tarîk?

- Karşıtı netice veren hangi tarîk?

- Aynı istisnâ olunan hangi tarîk?

- Karşıtı istisnâ olunan hangi tarîktir?

Kıyasın Kısımlarının İsimleri:

Bundan sonra bilinmelidir ki, kıyas iki kısımdır.

1) Basit,

2) Mürekkeb (bileşik),⁴³

İki öncül söyleyip netice yerine geldiğinde matlûbu (istenen neticeyi) bulursan buna "*basîl*", bulamaz isen "*mürekkeb*" denir.

⁴³ Mürekkeb (bileşik) kıyaslarda zorunlu olarak bazen ikinci kıyas önceki (birinci) kıyasa muhâlif şekildedir. Tâlf de böyledir.

Mürekkebe kıyasta önce yapılan kıyasın neticesi matlûb olmayıp, çıkan netice bir öncül sayılarak bir öncül daha eklenir. Ondan hâsıl olan istenilen sonuç ise problem yok. Aksi takdirde istenilen sonuç elde edilene kadar, çıkan neticeler diğer kıyasa [32] bir öncül sayılıp bir daha ekleme yapılır.

Çıkan neticenin istenilen sonuç matlûb olmadığı [durumda], eğer birinci matlûb zikr olunursa açık (zâhir), aksi takdirde lafız yönünden bilinir ki tekrara ihtiyaç kalmaz. Yahut mânâ ile bilinir ki, başka bir söze başlanır.

1) Çıkan netice yüklemli [önerme] ise,

a) Sen de iktirânîden yapacak isen, ya bir küçük önerme, ya bir büyük önerme eklersin.

b) [Eğer] istisnâîden yapacak olur isen, bir şartlı öncül getirirsin, istisnâînin gayr-ı müteârefinden olur.

2) [Çıkan netice] eğer şartlı önerme ise,

a) Sen de iktirânîden yapacak isen, bir büyük önerme getirirsin, şartlı iktirânî olur.

b) İstisnâî den yapacak isen, ya bir "râfia" ya bir "vâzıa" getirirsin, istisnâînin müteârefinden olur.⁴⁴

Bu mürekkebe kıyas, her ne kadar akî iki kıyas ise de, (sadece) bir matlûb için düzenlendiğinden bir kıyas sayılır ve [33] netice matlûbdan daha geneldir. Zira mürekkebtan çıkan neticeye, hem netice ve hem matlûb denilir. Aralarda yapılan kıyaslardan hâsıl olana netice denir, matlûb denmez.

Mürekkebe kıyasta kaç kıyas var ise netice de o kadardır. Ancak matlûb [sadece] birdir. Da'vâ matluba eşittir (müsâvîdir).

⁴⁴ İstisnai öncül şartlı öncülün bir cüz'ünü isbât ettiğinde "vâzıa", şartlı öncülün bir cüz'ünü olumsuz kıldığında "râfia" denir.

Mürekkebe kıyasın arasında bulunan neticeler [şayet] telaffuz olunur ise “*mevsûlu'n-netâic*” aksi takdirde “*mefsûlü'n-netâic*” denir. İbârelerde çoğunlukla kullanılan budur.

Basit (Kıyasın) Kısımları:

Netice yerinde matlûb bulunup, öncüllerden birisi hiç isbât olunmaz ise “*basî-i mahz*”, isbât olunur ise “*basîi maa'l-isbât*” olur.

“Basîi maa'l isbât” ile “mürekkebe” arasında telâzüm vardır (yan biri diğerini gerektirir). Nerede “mürekkebe kıyas” yapılır ise orada “basîi maa'l-isbât” tertîb olunur. Aksi de tertîb olunur. Şöyle yaparsın; üç orta terimden, ya birinci, ya ikinci, ya üçüncü delîl sayılıp, [34] basit kıyas ile matlûbu çıkarırsın. Bu kıyasın bir mukaddime-i nazariyesini, geri kalan orta terimin biriyle isbât [edip], onun da nazariyesini öbürüyle isbât edersin yine kıyası üçe ulaştırırsın. Yahut matlûbu bir basîi ile isbât edip, mukaddime-i nazariyesini ikiden meydana gelen kıyas ile isbât edersin. Gerek öbür orta terim mukaddime-i nazariyesini isbât eyleyen iki, gerek orta terim, gerek bir önceki orta terim olsun ve iki orta terim önceki olsun ve başkası olsun. Yahut matlûbu öncelikle ikiden mürekkebe kıyas ile çıkartırsın. (Daha) sonra mukaddime-i nazariyesini geri kalan orta terim ile isbât edersin. Yine [önceki] zikredilen gibidir. İki orta terimle birinci ile ikinci, [birinci ile] üçüncü yahut ikinci ile üçüncü olsun. Orta terim ne kadar çok olursa, kıyas da (o kadar) çok olur.

Mürekkebe kıyasa dâhil olan kıyaslar; [35] ya sadece istisnâî ya sadece iktirânî yahut bazısı iktirânî, bazısı istisnâî ve bazısı müteâref ve bazısı gayr-ı müteâref olur. Ancak bazı kısmı çok kullanıldığı için “*müstakim kıyas*” (*kıyâs-ı müstakîm*) ve “*hulfi kıyas*” (*kıyâs-ı hulfi*) diye isimlendirilmişlerdir.

Kıyâs-ı Müstakîm ve (Kıyâs-ı) Hulfi:

Mürekkebe kıyasın meydana geldiği kıyasların biri yahut daha fazlası şartlı iktirânî olup, diğer kıyas, istisnâînin birinci tarkinin müteârefi olur ise buna “*müstakim kıyas*” (*kıyâs-ı müstakîm*) adı verilir.

- Eğer güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur,
- Eğer gündüz mevcut ise yeryüzü aydınlanmıştır,
- Fakat güneş doğmuştur, gibi.

Eğer bir yahut daha fazlası şartlı iktirânî olup, diğerleri gibi istisnâî kıyasın ikinci tarîkinin meşhurî (kısmı) olursa buna "hulfi kıyas" (kıyâs-ı hulfi) denilir.

- Eğer güneş doğmamış olsaydı gece mevcut olurdu,
- Eğer gece mevcut olsaydı âlem karanlık olurdu, gibi.

Müstakîm kıyasın [36] alâmeti budur ki, matlûbun aynı(sı) devamlı surette son kıyasın büyük önermesinde tâlî olur.

Hulfi kıyasın alâmeti budur ki, matlûbun karşıt hâli ilk kıyasın küçük önermesinde mukaddem olur.

Eğer ibârede matlûb yok ise müstakîm kıyasta, son kıyasın büyük önermesinin tâlîsi matlûb, hulfi kıyasta ise ilk mukaddemin karşıt hâli matlûb olur. Matlûbun aynı(sı) son kıyasın büyük önermesinde tâlî olur ve karşıt hali küçük önermede mukaddem olur.

Ta'birimizde matlûbun aynı yahut karşıt hali bulunmak kıyâs-ı istisnâîye, suçra (küçük önerme) ve kübra (büyük önerme) ta'biri iktirânîye mahsus olduğu cihetle bu sözde çelişki (tanâkuz) var zannedilir. Fakat bu zan yanlıştır. [Yanlışıklık yönü] matlûb(un) neticeye eşit zannedilmesidir. Aslında tam girişimlik (umum husus mutlak) olmuş iken beraberdir. Nitekim [daha önce] geçti. Öyle ise kıyas-ı istisnâîde neticenin aynı yahut karşıt hali bulunur. Matlûbdan dikkatlice bakıldığında, kıyâs-ı iktirânîde neticenin aynı ve karşıt hali bulunmaz, diye cevap [37] verilir.

Müstakîm kıyas ile istisnâînin gayr-ı müteâreflerinin mürekkebi arasında gereklilik vardır. Biri(nin) tertîb edildiği yerde diğeri de tertîb olunur. Müstakîm kıyasta şartlı önerme ile başlanıp yüklemlile [önerme] ile bitirilir. Yüklemliden kasıt mukaddime-i istisnâîyedir.

İstisnâînin gayr-ı müteâreflerinin mürekkebinde yüklemli ile başlanıp şartlı önerme ile bitirilir.

İstikrâ'yı açıklarsak;

İstikrâ' kıyas (kıyâs-ı istikrâ') ve *mukassim kıyas (kıyâs-ı mukassim)* aynıdır. Büyük ve küçük önermeleri müreddide olan kıyasa denir.

Ş Eğer büyük önermenin yüklemli aynı olursa "*kıyâs-ı mukassim netice-i te'lif müttehid*"⁴⁵ denir.

- Fiil ya geçişlidir (müteaddîdir) ya geçişsizdir (lâzımdır),
- Geçişli amel eder, geçişsiz amel eder, gibi.

Ş [Yüklemli bir] olmaz ise "*kıyâs-ı mukassim netice te'lif muhtelif*"⁴⁶ denir.

⁴⁵ Da'vâ " müreddedetü'l-mahmul" olmayıp, sadece küçük önerme "müreddedetü'l-mahmul" olur ise, yani taaddüd eden büyük önermenin yüklemi bir olur ise, o kıyasa "*kıyâs-ı müstakîm netice-i te'lif müttehid*" denilir. Meselâ,

- Bu şey ya konuşan (nâtik)dır, ya gülen (dâhik)dir,
- Büyük önerme; konuşan (nâtik) insandır, gülen (dâhik) de insandır,
- Sonuç; Bu şey insandır,

⁴⁶ - Da'vâ; Lafzın delâleti ya mutâbikîdir, ya tazammum veya iltizamîdir,

- Küçük önerme; çünkü lafzın delâleti;
- Ya, vaz edildiği mânânın tamamına delâlet eder.
- Ya, vaz edildiği mânânın bir kısımına delâlet eder.
- Veya zihinde buna lâzım olan şeye delâlet eder.
- Büyük önerme; Tamamına delâlet eden mutâbikîdir.
- Büyük önerme; Cüz'üne delâlet tazammunîdir.
- Büyük önerme; Lâzımına delâlet iltizamîdir,
- Sonuç; Adı geçen da'vâdır.

Zikredilen kıyas "yüklemli iktirânî" olarak birinci şeklin birinci modundandır. Bu gibi kıyaslara "*kıyas-ı mukassim netice-i te'lif muhtelif-i tam*" denir. Da'vâsı "hamliyye-i müreddedetü'l mahmul olup" büyük önermesi de taaddüd etmiş ise de; küçük önerme bir önermeden olduğundan zikredilen kıyas "basît" olur. Zira iki önermeden meydana gelen kıyasa "*basît*" denilir. Nitekim daha fazla (önermeden) meydana gelen kıyasa "*mürekkeb*" denilir. Şu kadar ki büyük

- Kelime ya isimdir ya fiildir veya harftir,
- Çünkü o, ya bizzat kendi anlamına delâlet eder veya etmez,
- İkincisi harftir,
- Kelime ya [bir mânâya delâlet eder], ya da harftir,
- Birincisi ya [üç zamandan birine] delâlet eder, ya da etmez,
- İkincisi isimdir,
- Kelime ya isimdir [38] ya harftir, ya da [üç zamandan birine] delâlet eder,
- Birincisi fiildir,
- Kelime ya isimdir, ya fiildir, ya harftir,⁴⁷

İstikrâ iki türlüdür.

1) Tam

2) Nakıs

*İstikrâi tam*⁴⁸ aklen taksîm edilmiş olup, aklın diğer kısmı câiz gördüğü yerde olur.

- Her hayvan hareket eder,
- İnek hareket eder, at hareket eder, ilââhrih... gibi.

Her ne kadar mevcut olan hayvan fertlerinin hepsi sayılsa yine akıllı diğer kısmı câiz görür.

önermenin birden çok olması münasebetiyle zikredilen kıyas görünüşte mürekkebin şekline bulunmuş olduğundan mümkün olduğu kadar mürekkebin ismi kendisinde geçerli olup "*mefsulluk*" ve "*mevsulluk*" tercih edilmiştir.

⁴⁷ Matlûbun burada tamam olması kelâm iki yönüyle kelâm olmasından anlaşılmalıdır ve böylece matlûb olduğu bilinmiştir.

⁴⁸ Ve ancak "*istikrâi tam*" cüz'iyatının tamamında sabit olduğu için küllî bir hüküm isbât etmektir. Dolayısıyla yakîn ifade eder. Meselâ, sayının durumunu çiftlik ya da teklik ile isbât etmek gibi. Buna "*kıyas-ı mukassim*" denilir. *Müftizâde*, 82.

Bu mukassim kıyas (kıyâs-ı mukassim) ıstılâhı, iktirânîye mahsustur ve istisnâî nin müreddidesine denmez.

Temsil;

Bir şeyi *misîl*⁴⁹ ile isbât var, [bir de] *misâl*⁵⁰ ile isbât var.

a) Misâl ile isbât;

- Fiil [üç zamandan birine] delâlet eder,
 - Çünkü “darabe” (vurdu) gibidir,
 - “Darabe” (vurdu) de [üç zamandan birine] delâlet eder, ilah...
- Misâl ile isbât îzah ifade eder.

b) Misîl ile isbâta temsîl denir,

- İçki haramdır,
 - Çünkü o şarap gibidir,
 - O [şarap] haramdır, gibi.
- Bu [temsîl] îzah ifade etmeyip ancak zan ifade eder.
- Kıyâs-ı temsîl; istisnâîden de olur, iktirânîden de olur.

Eşitlik Kıyası (Kıyâs-ı Mûsâvât):

Yabancı bir öncül (mukaddime-i ecnebiyye) [39] vasıtasıyla bir hükmü isbâttır. Eşitlik kıyası (kıyâs-ı mûsâvât) birinci şeklin gayr-ı müteârefi gibi (dir). Fakat bunun küçük

⁴⁹ Cüz’î misâl küllî kaideyi tashih edemez. *Mecâmi’* (isimli kitap). 44.

⁵⁰ Bu ıstılahta kaideleri izah ve istifade edenlerin zihnine ulaştırmak için zikredilen cüz’îdir. *Mecâmi’ şerhi*, 104.

ve büyük önermesinin yüklemeleri aynı olur. Buna eşitlik kıyası denmesi, bazı maddelerinde “eşittir” (müsâvin) lafzı denildiği içindir. Eşitlik kıyası sırf basit olarak tertîb olunmaz.

§ Ancak ya “mürekkeb olarak” tertîb olunur.

- Mu'reb, ismin kısımlarındandır,
- İsim, kelimenin kısımlarındandır,
- Sonuç, mu'reb, kelimenin kısımlarından bir kısımdır.

Zira bu kıyasta, “kısım” lafzı şeklen tekrar etmiş gibi görünür ise de, kaydlar söylendiğinden tekrar etmemiş olup ancak “isim” lafzı tekrar etmiş olur. Çıkan netice küçük önerme sayılır. “Mukaddime-i ecnebiyye-i külliyye-i sâdıka” olan “bir şeyin kısmının kısmı, şu o şeyin de kısmıdır” önermesinden [hareketle], “kelimenin kısmının kısmı kelimenin kısmıdır” öncülünü büyük önerme yapıp, matlûb elde edilir.

§ Yahut “basît maa'l isbât” tertîb olunur,

- Mu'reb ismin kısmıdır, [40]
- İsmın kısmı⁵¹ kelimenin de kısmıdır, gibi.

Büyük önerme nazarı olduğundan;

- Çünkü isim, kelimenin kısmıdır,
- Kelimenin kısmının kısmı, kelimenin kısmıdır,
- Sonuç, ismin kısmı, kelimenin kısmıdır.

diyerek ispat ederiz. Zira sırf basit kıyas olarak yapılırsa ise bu toleranslı bir davranıştır.

- İnsan, beşer'e müsâvîdir,
- Beşer, natık'a müsâvîdir,
- İnsan, natık'a müsâvîdir, gibi.

⁵¹ Metinde “ismin kısmı” ifadesi iki kez tekrar etmiş. (sadeleştiren)

Mürekkeb olur ise; birincisi gayr-ı müteâref, ikincisi müteâref olup, büyük önermesi, "mukaddime-i ecnebiyye-i külliyye"den bir ferd olur.

Basîf maa'l isbât tertîb olur ise; birincisi müteâref, büyük önermesini isbât eden gayr-ı müteârefin gayr-ı müteârefi olup, büyük önermesi (de) aynı şekilde "yabancı öncül"den bir ferd olur ve bu yabancı öncül doğru ise kıyas da doğru olur. Zikredilen örnekte olduğu gibi [yabancı öncül] yanlış ise [kıyas da] yanlış olur.

- Bir ikinin yarısıdır,
- İki dördün yarısıdır,
- Dördün yarısının yarısı, [41] dördün yarısıdır, gibi.

Bu "eşitlik kıyası" birinci şeklin birinci modundan olur. Başka şekillerden ve kıyas-ı istisnâiden de olmaz. Orta terim bir olduğu vakit kıyas iki, orta [terim] iki olduğu vakitte kıyas dört ve [orta terim] üç olduğu vakit de kıyasın altı olması gerekir. Bunun [üzerine] kıyas edebilirsin.

[Bu durum] eşitlik kıyasına mahsustur. Zira orta terim bir olduğu vakit birinci kıyasın orta terimi o olur. İkinci kıyasın orta terimi yabancı öncülde bir ferd olur ve böyle devam eder gider. Meselâ; "Zâtînin lafza kısım olması" iddia (da'vâ) olursa orta terim iki, kıyas dört olur. Şöyle ki,

- Zâtî, lafzın kısmıdır,
- Çünkü zâtî küllinin kısmıdır,
- Küllî, müfredin kısmıdır,
- Netice, zâtî müfredin kısmının kısmıdır,
- Müfredin kısmının kısmı, müfredin kısmıdır,
- Netice, zâtî müfredin kısmıdır,
- Müfred lafzın kısmıdır,
- Lafzın kısmının kısmı, lafzın kısmıdır,
- Netice, zâtî lafzın kısmıdır.

Basîf maa'l isbât yapılırsa yine dörde ulaşmış olur. Şöyle ki, [42]

- Küllînin kısmı müfredin kısmıdır,
- Çünkü küllî müfredin kısmıdır,
- Müfredin kısmının kısmı, müfredin kısmıdır,
- Netice, küllînin kısmı müfredin kısmıdır,

İkinci büyük önermenin isbâtını da bunun üzerine kıyas edebilirsin.

Fiili ve İsmî kıyas (Kiyâs-ı Fi'li ve İsmi):

1a) Öncüllerin ikisi de fi'liye olur ise;⁵²

- Allah, Resul göndermekle mü'minlere lütufta bulunmuştur,
- Resul gönderen [Allah] mü'minlere lütufta bulunmuştur, gibi.

1b) Yahut birisi fi'liye olur ise⁵³;

⁵² Müellif önce fiili zikretmeye başladı. Çünkü asıl [olan] bu gibileri(n) fi'li yapılmasıdır. Şöyle ki, Asıl olanın zikriyle başladığında, asıl olan fiildir. Da'vâyı netice verir.

Biri ismî, biri fi'li *oldu*.

İkisi fiil olursa *şöyle* takrir (*ifade*) *etmelidir*;

- Müellif aslın zikriyle başlamıştır,
- Kim aslın zikriyle başlarsa fiil zikriyle başlar,
- Yine da'vâyı netice verir.

Benzerlerini buna kıyasla.

⁵³ "Hamdederizdeki "hamd" yüklem, yerindeki "biz" konu(dur).

Asıl kıyas;

- Biz Allah'a hamdedenleriz,
- Tefvik sahibine hamdedenler değiliz,
- Tefvik sahibi Allah'tır,

Hemen, delîlin yeri, da'vânın konusu ve yüklem kaydı hangisinin yerine yakışır ise oraya konur. "Allah'a hamdederiz" [ifadesin]de "hamdederiz" var, "biz" var, "Allah var". Allahın maka-

- Müeffik olana hamedersek Allah'a hamdetmiş oluruz,
 - Müeffik olan [ancak] Allah'tır, gibi,
- "fiili kıyas" (kıyâs-ı fi'ili) denir.

2) [Şayet öncüllerin] ikisi de ismiye olur ise "ismî kıyas" (kıyâs-ı ismî) denir.

Fiili kıyasda, fiiller yüklem, fâiller konu kabul edilir ve delîle, yani kıyasa "iz" yahut "haysü" kelimesiyle başlanır.

§ Bilinmelidir ki, ibârede;

a) Ya delîlsiz olarak mücerred da'vâ gelir, buna "kıyaslarıyla beraber bulunan önermeler" (kazâyâ kıyâsâtühe maaha) denilir.

b) Yahut da'vâsız olarak mücerred delîl gelir.

c) Yahut (da'vâ) delîl ile birlikte gelir. Netice de, ya zikr olunur yahut zikr olunmaz.

§ Delîlin de;

a) Ya sadece maddesi zikr olunur, şekli bulunmaz. Ta'rîflerin deli1 olması gibi,

b) Yahut şekliyle birlikte zikr olunur.[43]

ba) Ya hey'eti (şekli) noksan olur. "Onun öne geçmesi en şerefli olduğu içindir" gibi. Kıyas yapılacağı vakit şöyle yapılır ki,

- O, öne geçmiştir,
- Çünkü o, en şereflidir,
- En şerefli olan da öne geçmiştir.

mına yakışan "tevfik sahibi" olduğundan "tevfik sahibine hamederiz" diyerek, ikisi "fi'liye" olur ise, büyük önermeye netice gibi başlanır. Küçük önermesi "fi'liye" olur ise netice gibi başlanır. [Şayet] fiil konu olduğu vakit onun konu olduğunu tashih için bir "men" getirilir. Nitekim "kim diriltti" de geldiği gibi. [Diğerlerini bunun] üzerine kıyas edebilirsin.

Bunun gibi ibârede, da'vâ konu, delîlin küçük önermesi olan “çünkü o, en şerefli-dir”(in) müfred şeklindeki yorumu çıkıp, yüklem olarak da'vâ ile delîl beraber zikredilmiştir. Asıl ibarede nitekim “onun öne geçmesi en şerefli olduğu içindir” denildiği gibi(dir). “Vaz edildiği ma'nânın tamamına delâlet eder” [ifadesi] de lafzın delâletiyle yorumlandığı gibi(dir).

bb) Yahut şekliyle birlikte zikr olunur, şekli tam olur.

a) Müfred şeklindeki yorumun *vâcibi* [olan kısmı] var. [Bunlar] mastar harflerine mahsustur.

b) Müfred şeklindeki yorumun *câizi* [olan kısmı] âmildir.

Meselâ, fiil cümlesinde hafiflik meydana getirmek için fiilden bir mastar alıp, kısaltmak için fâiline isim tamlaması yaparsın. Müfred şeklindeki yorumu çıkar. Zikredilen ibarede olduğu gibi(dir). Zira “O'nun öne geçmesi” aslında “O, öne geçmiştir” şeklinde idi. Haberî olan mukaddemden bir masdar alıp, mübtedâyaya muzaf kıldık. “O'nun öne geçmesi” oldu. [44] Böyle ibarelerde beklemeden da'vâyı aslına reddedip, beraberinde bulunanı [şeyi de] da kendisine delîl yapıp, şekli tamamlayıp kıyas yaparsın.⁵⁴

Âdâbın Vazifeleri (Vezâif-i âdâbiye)

Bilimelidir ki her soru yerinde, bir soru, [bir] soru kaynağı, sorunun görevi [ve] sorunun unvanı aranır. Sorunun unvanı dördtür.

a) Soru “çok kuvvetli” olursa “birisinin şöyle deme hakkı vardır”,

b) [Soru] “kuvvetli” olursa “eğer sen dersin”,

c) [Soru] “zayıf” olursa “denildi ki”,

⁵⁴ Arapçada isim cümlesi ve fiil cümlesi adı altında iki çeşit cümle vardır. İsimle başlayan cümleye isim cümlesi, fiille başlayan cümleye fiil cümlesi denir. İsim cümlesi iki isimden, fiil cümlesi ise fiil ile failden meydana gelir. İsim cümlesinde birinci isme kendisiyle cümle başladığı için mübtedâ, ikinci isme de mübtedâdan söz ettiği yani, haber verdiği için haber denir. (sadeleştiren)

d) [Soru] “çok zayıf” olursa “denemez”.

Sorunun görevi “men”, “muaraza” ve “nakiz” dir. Gerçek şudur ki soru ikidir.

a) Biri açıklama isteme sorusu (istifsâri),

b) Biri karşı çıkma sorusu (i'tirâzî),

1) *Açıklama isteme sorusu (istifsâri olan)*; soru görevlerinin dışındadır. Öğrencinin hocasından açıklama istemesinde olduğu gibi istenilen cevabı vermektir. Bu [çeşit] soru, istifhâm [edatı] ile olur.

ŞAncak istifhâmı inkârî olur ise;

Nazım (Şiir);

- Ehl-i ilmin meclisinden sen irak olma sakın

- Kim [o] meclisten irak ola [olmaz ise], olur hakka yakın [45]

beytinde olduğu gibi görevlerden hariç değildir.

a) Eğer soru soran sırf iddia yahut sırf öncüle dokunur ise buna “men” denir.

b) [Eğer] delîle dayanan da'vâya yahut delîle dayanan öncüle dokunur ise buna “muâraza” denir.

c) [Eğer] delîllerin tamamına dokunursa “nakîz” denir.

Bazıları delîllerin tamamına yapılan soruya “nakîz”, dışındakilere (ise) “ibtâl” diyerek vazîfeyi dörde ulaştırmışlardır. Öyle ise âdâbın icrâsı için mantık ilminin son derece tesiri bulunduğu anlaşıldı. Nitekim bazı fazîletli efendilerimiz mantık hakkında;

Oldu çün hâdim envâ-ı ulûm

Sende hizmet et ona ey mahdum

ifadesinde her bir ilme [mantık ilminin] yardımcı olduğunu, fakat âdab ilminde kısmî (cüz'î)dir demişler(dir). Zira kıyas tertib olunmaksızın sâilin sorduğu bir da'vâ mı(dır)? Delil mi(dir)? anlaşılmaz.

Cevapta da bu üç vazife söz konusudur ve onda kastedilen yazı (tahrîr-i murad) da fazladır.

Ta'rîfin gereği; "efradını [46] câmi' ve ağyârını mâni' olması"⁵⁵ ve [ayrıca da], "im-kânsız bir şeyi gerektirmemesi" lâzımdır.

a) Eğer ta'rîf olunan şeyi "mübtedâ", ta'rîfi de "haber" yapsak, tümel olarak doğru olur ise "*efrâdını camî*" olmuş olur ve buna "*aks-i ta'rîf*" denir, o [yapılan] ta'rife (de) "*münakis*" denir.

b) Eğer ta'rîfi "mübtedâ", ta'rîf olunan şeyi "haber" yapsak, tümel olarak doğru olur ise "*ağyârını manî*" olmuş olur ve buna "*ta'rîfin tardı*" denir, yapılan o ta'rife de "*muttard*" denir.

Bu sebeble, âdâbcılara göre, her ta'rîfte iki tümel olumlu vardır. Birisi ta'rîfin aksi-ne ve biri (de) ta'rîfin tardına işârettir. Ancak ibarelerde "kelime bir mânâya vaz edilmiş lafızdır" gibi kelimenin mefhûmu üzere hüküm verilmiştir. Mefhûm üzerine hüküm verildiğinde "*tabii önerme*" (*kaziyye-i tabîyye*) olup, (bunun) "muteber önerme" (*kaziyye-i mu'tebira*) olmadığı (yukarıda) geçmiştir. Bu (gibi) yerlerde her ne kadar fertler üzerine hüküm vermek caiz ise de, lâkin başlangıçta öğrencinin kastı, kelimenin zâtı yani kelimenin mânâsını bilmek olduğu için fertler kastedilen [47] değildir.

Âlimlerimiz "ta'rîf mâhiyetle ve mâhiyet için olur, yoksa fertlerle ve fertler için olmaz", anlamında) «ta'rîfe dâhil olan "elif ve lamlar" (lam-ı ta'rîfler) cins için ya'ni mâhiyet için olması lazımdır» diyerek, tesniye ve cemi' geldiğinde te'vil etmişlerdir.

⁵⁵ Tanımı yapılanın bütün fertleri tanımın içine girmeli, o sınıfa dâhil olmayanlar dışarıda bırakılmalıdır. (sadeleştiren)

Taksîmin Gerekleri:

Taksîm edilen her şey ile kısımları arasında eşitlik gereklidir. [Bunun] alâmeti, iki tümel olumlunun birinde taksîm edilen şey konu, kısımlar yüklem, diğerinde ise tam aksi olduğunda doğru olmasıdır.

Taksîm edilen her şey⁵⁶ ile bazı kısımları arasında, “girişimlilik” (umum ve husus) ilişkisi lâzımdır. Daha genel taraftan bir tikel olumlu ve bir tikel olumsuz, daha özel taraftan tümel olumlu geçerlidir. Kısımlar arasında ayrıklık (mübâyenet) gereklidir. Böyle olunca iki tümel olumsuz yahut ma'nâsını ifade⁵⁷ eden iki tümel olumlu sabit olur. Her taksîm edilen yerde bu da'vâlar âdab kâidesine göre sabittir.

Eğer [48] delîle müsait olan ta'rîf, yahut misâl, yahut diğer bir önerme var ise, ona delîl yaparak isbât edersin. İsbâtın delâlet bahsinde olduğu gibi. Kısımlar arasında olan tümel olumsuzluk da'vâsını isbâtında, konu tarafının ta'rîfi ile isbât edersin. Küçük önerme tümel olumlu, büyük önerme [tümel] olumsuz olup, birinci ve ikinci şekil ile istisnâ kıyasın üç⁵⁸ evvelki tarîkiden yapılır.

Yüklem tarafının delîli ile isbât edersen, küçük önerme olumsuz, büyük önerme olumlu olup, ikinci şekil, dördüncü şekil, istisnâ kıyasın ilk iki tarîki ile ifade olunur ise “mutâbıkî tazammunun gayrıdır” gibi yedi kıyas tertip olunur. Çifte⁵⁹ suğralı, şöyleki;

⁵⁶ Yani taksîm edilen [şey] her kısmına nisbetle “genel” ve her kısım taksîm edilenden daha özel olması taksîmin gereğindedir.

⁵⁷ “Mutâbıkî tazammunun gayrıdır” (ifadesin)de başkalık ifade eden “gayrı” kelimesini getirmek gibi. Bu olumludur. Ancak tümel olumsuz ma'nâsını ifade edip “hiçbir mutâbıkî tazammunî değildir” demektir.

⁵⁸ “lâ” ve “bel” bulunan ibarelerde olumlu kısım da'vâ ve olumsuz kısım delîl, veyahut tersi olumlu olduğunda zikredilen tarîklardan isbât olunur.

⁵⁹ Zikredilen kıyasa “çifte küçük önermeli tam” adı verilerek bulunduğu yerde muttariden beş türlü kıyas tasvir olunduğu gibi, beşten bazısı “tarîk-i istisnâ”den de tertip olursa ihtimaller onu geçer. Fakat her makamda beş meşhur ile yetinirler. Bir küçük önermeli basitte tarîk-i istisnâ geçerli olduğu gibi, çifte küçük önermeli sûretinde de icrâ olunacağından, iki evvelki (birinci) tarîkiyle tasvir şöyledir.

- Lafzın tamamına delâleti cüz'üne delâletinden başka olunca mutâbıkî de tazammunundan başka olmuştur,

- Fakat mukaddem sabittir,

- Mutâbıkî tazammunîden başkadır,
- Çünkü mutâbıkî tamamına delâlettir,
- Tazammunî ise cüz'üne delâlettir,
- Tamamına delâlet cüz'üne delâletten başkadır,
- Sonuç, da'vânın aynısı.

Mürekkeb-i mefsûl şöyledir;

- Çünkü mutâbıkî tamamına delâlettir,
- Tamamına delâlet ise cüz'üne delâletten başkadır,
- Tazammun, mürekkeb, [49] mevsûl, ma'lum.

Basit küçük önermesini nazarî, şöyleki;

- Mutâbıkî cüz'ne delâletten başkadır,
- Cüz'üne delâlet tazammundur.

Küçük önermenin isbâtı şöyledir;

- Çünkü mutâbıkî tamamına delâlettir,
- Tamamına delâlet ise cüz'üne delâletten başkadır.

Basit büyük önerme nazarî;

- Çünkü mutâbıkî tamamına delâlettir,
- Tamamına delâlet ise tazammundan başkadır.

- Sonuç tâlfinin aynısı.

Büyük önermenin isbâtı şöyledir;

- Çünkü tamamına delâlet cüz'üne delâletten başkadır,
- Cüz'üne delâlet tazammundur,
- Matlûbu netice verir.

Taksîm yerinde hem ta'rîf hem misâl bulunursa, delâlet bahsinde olduğu gibi zikredilen görevler ve da'vâlar, taksîm olunan ile ta'rîfler ve misâller ve [yine] taksîm olunan ile bazı ta'rîf ve bazı emsile ve ta'rîfler ile emsile arasında geçer. Bu gibi yerlerde kaç da'vâ bulunduğunu bilmek nisbeti aramak ile olur. Bunun en kolay yol şudur ki, kaç şey arasında nisbet bilinmek isteniyor ise o sayının aşağısını kara cümle öncesine (bakılır). Meselâ, iki şey arasında kaç nisbet var dense, ikinin aşağısında ancak (ve) [50] ancak bir sayı bulunmuş olmakla, bir nisbet olmuş olur. Beş şeyin arasında kaç nisbet var dense, beşin altında bulunan dört, üç, iki ve bir, kara cümle hesabınca on olduğundan on nisbet olmuş olur [4+3+2+1=10]. [Diğerlerini bunun] üzerine kıyas edebilirsiniz.

Ş Burada üç kısım, üç ta'rîf ve üç misâl vardır. Hepsini dokuz [eder]. Aralarındaki nisbet otuzaltıdır.

Dokuzu, mübâyenet da'vâsı karışık olmadan yani sadece kısımlar ve sadece ta'rîfler ve sadece emsile arasında(dır).

Dokuzu, eşitlik de karışmak üzere her bir kısım ile kendi ta'rîfi ve misâli arasında(dır).

Onsekizi de, aykırılıkla karışarak;

- 1) Mutâbakat ile tazammunînin ta'rîfi ve misâli,
- 2) Mutâbakat ile iltizâmînin ta'rîfi ve misâli,
- 3) Tazammunînin ta'rîfi ile iltizâmînin misâli,
- 4) Tazammunînin misâli ile iltizâmînin ta'rîfi,

- 5) Tazammunî ile mutâbıkînin ta'rîfi ve misâli,
- 6) Tazammunî ile iltizâmînin ta'rîfi ve misâli,
- 7) Mutâbıkînin [51] ta'rîfi ile iltizâmînin misâli,
- 8) Mutâbıkînin misâli ile iltizâmînin ta'rîfi,
- 9) İltizâmî ile mutâbıkînin ta'rîfi ve misâli,
- 10) İltizâmî ile tazammunînin ta'rîfi,

İşte bu otuz altı önerme, taksîmin gereği olmakla mevcut olup, isbât ve îzâha müsait olan ta'rîf, kısım ve misâl ile isbât ve izah edersin. Meselâ, Bir kısım ile bir ta'rîf arasındaki nisbeti, ta'rîfin da'vâsı ile delîlin bir kısmı eyle deseler;

- Mutâbıkî cüz'ü üzerine delâlet etmeyendir,
- Çünkü mutâbıkî tazammun değildir,
- Cüz'ü üzerine delâlet ise tazammundur,

diyerek mutâbıkînin ta'rîfiyle, tazammun olan kısmı delîl ederiz. Kalanlar da bunun gibidir. İyi anla. Allah zihin açıklığı versin. 21 Nisan Sene 1317 [52].

(Kavramlar Arası İlişkiler)

İki şey(in) arasındaki nisbetin ne olduğu şöyle bilinir;

- a) Eğer iki taraf için de tümel olumlu doğru olursa “eşitlik”(müsâvât),
- b) Tümel olumsuz doğru olursa “ayrıklık”(mübâyenet) vardır,
- c) Eğer bir taraftan tümel olumlu, diğer taraftan tikel olumsuz doğru olur ise, olumlu doğru olan [taraf] genel olmak üzere aralarında “tam girişimlilik” (umum ve husus mutlak) bulunur.
- d) Eğer iki tarafta hem tikel olumsuz ve hem tikel olumlu doğru olur ise, aralarında “eksik girişimlilik” (umum ve husus min vech) gerçekleşir. Lakin tikel olumlunun aksi

kendi gibi bir tikel olumlu olduğundan “eksik girişimlilik”de iki tikel olumsuz ile bir tikel olumluya itibar edilmiştir.

Allah Teâlâ'nın yardımıyla.

Miladi 21 Nisan 1317

Yazan; el Hakîru'l fakir

Osman Paşa Tekyesi (Tekkesi) Köyü. [53].

Kitâbu'l-Mantık fî Tertîbi Akîse

Citation / ©- Abdullah Efendi, Kilisli (2012). Kitâbu'l-Mantık fî Tertîbi Akîse, Simplification: H. İmamoğlugil, *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity* 12 (1), 269-319.

Abstract- *In this article, Abdullah Efendi of Kilis' (1825-1885), who lived in Tanzimat era and made contributions to field of logic, treatise on topics of syllogism called "Kitâbu'l-Mantık fî Tertîbi Akîse" which had written in Ottoman Turkish is simplified and translated into today's Turkish. The treatise is a manuscript that is registered in National Library İbn Sînâ room number Yz. A. 4074 and there are page numbers on it. The treatise has 53 pages which of 44 pages deal with syllogism and 8 pages deal with "âdâb" (custom). The last page of the treatise is an addition on the relations between concepts.*

Key words- *Abdullah Efendi of Kilis, Kitâbu'l-Mantık fî Tertîbi Akîse, Logic, Syllogism, The Figures, The Moods.*